

На правах рукопису

Д-р Кость Кисілевський
Професор Українського Вільного Університету

УКРАЇНСЬКА МОВА

Мюнхен 1948

На правах рукопису

**Д-р Кость Кисілевський
Професор Українського Вільного Університету**

УКРАЇНСЬКА МОВА

**На основі викладу:
»ОПИСОВА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ«**

Мюнхен 1948

УКРАЇНСЬКА МОВА

На основі викладу: "Описова граматика" - УВУ

§ 1. ЩО ТАКЕ МОВА?

Мова - це усвідомлений творчий засіб порозуміння між людьми. В мові формуємо наші думки й почуття та передаємо їх один одному. Завдяки тому людина віщає від тварин.

Впродовж тисячок років мова розвинула і розбагатіла. Починаючи від рухів мовних органів, що тогарішили рухам рук, від робочих вигуків, що побуджували людей до спільної праці й боротьби з природою, від звуків, що наслідували шуми, жалести і звуки природи, від словників коренів - до мистецьких мовних об'єдань, до широко розчленованих побудов складних речень, до пізніх відтінків у висловах думки - то шлях праці ума й мовних органів називається пройденим людством.

Внаслідок племінного розселення мова людей розгалужилася у різних напрямах. Її будова /структуря/ відбувалася різно та в різних умовах розвитку вігла в себе носінням творчі засоби. Так виникли різні роди мов: 1/ флексивні, яких будова основана на складанні, походженню та відміні, 2/ аглютинаційні, що мають тільки складання, 3/ ізоляційні, що вживаеть тільки пристків і наростків притворенні слів і форм. Ці деякими мовами існує спільнота. Дослідники її прийшли до висновку, що деякі мовні групи творили колись мовні сім'ї. Одною із них є іndoєвропейська, до об'єднання такі мовні групи: індуську, іранську, вірменську, альбанську, грецьку, італійську, кельтську, германську, балтійську, слов'янську, тохарську, хеттицьку. Крім іndoєвропейської сім'ї є ще: семітська, хамітська, урало-ал-

а для дослідниками сучасних споріднень у мові треба назвати В. Гумбольдта, що жив на переломі 18. і 19.ст. та був ісповідником філософії мови, Ф. Боппа, порівняльного мовознавства /19.ст./, Бругмана, В. Бундта /19.-20.ст./, А. Еєе, Ф.де Сосзра.

2. УКРАЇНСЬКА МОВА

Українська мова належить до слов'янської групи Поруч російської та крім цього /білоруської/ залежно вона рівною мірою становить у складній Слов'янській. До західнослов'янської підгрупи належать такі мови: білоруська, словацька, польська, лужицька; до південнослов'янської: болгарська, сербська, хорватська, словенська. Кожна з них має свої окремі особливості, але багато мовних прикмет є якщо всі слов'янські мови в одну цілість, або групу. Найдавніша їх спільнота називається праслов'янською. До слов'янської групи належать також полаб'янки, що засимільвалися з німцями.

Слов'янське порівняльне мовознавство було предметом дослідження уже в половині 19.ст., а найбільшими його знавцями були: Ф.Міклош, В.Ягич, В.Вондрак, А.Лескін.

Української мови вживають українці на великому просторі південно-східної Європи /між 43° та 53° шир. геогр. ширини та між 21° та 46° схід. геогр. довжини/ що разом з міжними територіями займає 932 тисячі км². Говорять на ній теж українські переселенці Азії /на Сибірі, Золотому степу, Сірому Клені/, в Америці /в Канаді в США, Бразилії, Аргентині/. В Україні 50% населення мовить на українській мові, а в інших країнах - 10% залежно від місця проживання. Тому вживані народні мови бувають різноманітні та різноманітні /наприклад, що проявляється у звуках, словах, формах, складах/. Дослідження тенденцій взаємосполучення однакових мовних явищ, виявлюють, що на відокремлені особливості вплинули передусім географічні та суспільно-комунікативні умови. У віддалених від ружливого життя, затишних общинách збереглися стародавні прикмети, так звані архаїзми. Вони творять називи окремі діалектні та говорні системи. Задля з цим явищем цілий мовний простір України треба б поділити на такі діалектні групи

С получаємо їх та будуємо з них цілі речення. В реченнях усі слова упорядковані логично, достосовані одне до одного.

Ось приклад на речення побудовані із вище поданих слів: Тут кімнаті стоїть стіл. При столі крісла. Докола стола різні речі. Стіл накритий скатерть. На скатерті лежить книжка. Там у гостинній розмовляють старші. Бабуся сповідає щось батькові. Він слухає її слів. Жако сусід слухає її уважно.

Між словами в реченні бувають різноманітні зв'язки. Одні слова виявляють узгодження з іншими. Вони бувають в числі, роді, відмінні або особі: стоїть стіл; лежить - книжка /одніна/; але розмовляють - старші /тут інозина/. Другі керуються формами: накритий скатерть /то накривати чимсь/ слухає її /слухати когось/; це зв'язок ер, вання. Ще інші слова тільки приложені до сусідніх: тут у кімнаті; там у гостинній; слухає її уважно це зв'язок прилягання.

У кожному тоге є частини: назвук /початок/, се-редозвук /середина/ визвук /кінець слова/. Є ще частини впливають одна на одну, посполучу. У вимові підлягають розмі дів'ятали сусіднім звукам!

Слови поділяємо на склади, що їх вимовляємо за одини відкриттям рота. Тому говоримо про односкладові, дво-, три-, чотири-, більше багатоскладові слова. Склади можуть бути: 1/ відкриті, якщо кінчаться відкриттям рота /напр. о-са, ко-си-ти/; 2/ закриті коли уста замикаються накінці: сум, кінь, пуб.

Слови вимовляємо ротом. При вимові чути звукі

§ ЗВУКИ

Виповляйте звільна й голосно: а, о, у, і, е, ю. Тоді голосні звуки бо вимовляємо їх в допоміжний голосу.

Голосні звуки то самостійні звуки. /Скільки голосних в літературній мові?/

При голосних вимовляємо теж інші звуки, що самостійно не виступають б, д, з, щ, дщ, р, л, ѵ, ѿ, т, с, к, ч, г, к, г, й, в, ѡ, х. То при огласі об їх легше вимовляти, вживаємо звичайно до оміжників

Ці поділи мають недосліджені особливості тепер вирости до більших розмірів, коли з'явилися монографії говорів та дослідження звогочас у працях І. Паньова в ча /Українські говори Підкарпатської Русі і сучасних областей/ Прага 1938. відношення півд. карпатських говорів української мови до всіх інших українських говорів і передовсім до північно-карпатських. Записки НТК 155.1937./, М. Кіндратської /Надсянські/ говори, Варшава 1938/, З. Штібера, Мемлея, Я. Това, І. Зілінського, Я. Рудницького, К. Дейни, Г. Наконечної та інших. За ерхайчні говори не можна визнагати тільки північно-українськими, як також тіжко відділити їх із карпатських говорів, що мають з ним зв'язок через надсянський говор. Тому подаємо поділ діалектів за історією мови.

Всіх українців читають в одинаково письменська літературна мова, що вникла на тлі нових із говорів за дядько Іванові Котляровському, який перший ужив її в своїй "Череліцьованій Енцикліді" 1793 р. За ним пішли інші письменники, поети, науковці, що збагачували її новими народними словами, звуками, формами. Тому літературна мова була й є досі в постійному розвитку, прибиряючи щораз нові мовотворні засоби хоч її стрижені оснований на постійних нормах. Важливо зазначити, що поруч літературної мови, яка існує передусім у найкращій письменності формі, утворилає розгорнута мова про будень. Нею послуговується і порозумівається освічена верства суспільності. Ця мова насичена формами і словами різних говорів, хоч структура її стриженя літературна. Отже, то нижчий ступінь літературної мови.

§ 3. З ЧОГО СКЛАДАЄТЬСЯ НАША МОВА?

Кімната, гостинна, стіл, крісло, стіна, образ, скатерті, речі, батько, бабуся, сусід, приятель, старші... то слова.

Стойть, висить, лежить, різня, накритий, сидить, розговляють, говорить, слухає, оповідає... то також слова.

Тут, при, він, там, на, до, також, її, увалило і це слова.

Наша мова складається з слів.

Сполучасмо їх та будуємо з них діл речення. В реченнях усі слова упорядковані логічно, достосовані одно до одного.

Ось приклад на реченні побудовані із вище поданих слів: Тут у кімнаті стоїть стіл. При столі крісла. Докола стола різні речі. Стіл накритий скатертью. На скатерті лежить книга. Так у гостинній розмовляють старші. Бабуся оповідає щось батькові. Він слухає її слів. Також сусід лухає її уважно.

Низ словами в реченні бувають різноманітні зв'язки. Одни слова виявляють узгодження з іншими. Воно буває в числі, роді, відмінні або особі: стоїть - стіл; лежить - книга /одинна/; але розмовляють - старші /тут іншина/. Другі вкорють формами: накритий скатерть /то накривати чимсь/; слухає - її /слухати когось/; де/ск'язок/ - серування. Ще інші слова тільки приложені до сусідніх: рік т у кімнаті; там у постійній: слухає її уважно, що зв'язок прилягає.

У кожному зворті є частини: назвук /шматок/, се-редозвук /середина/ і назвук /кінець слова/. Ці частини утворюють один на цілі, поспілу. У вимові підлягаєть розподіл кількох /сусідніх звуків/.

Словес поділяється на склади, що їх вимовляємо за один відкритим ротом. Коли говоримо про односкладові, дво-, три-, чотири-, більше, багатоскладові слова. Склади можуть бути: 1) відкриті, коли відкривається відкритим ротом /напр. а-са, ко-са-ти/; 2) закриті, коли уста замикаються під час: су, кін, чуб...

Словес вимовляємо ротом. При вимові чути звуки.

§ 4. ЗВУКИ

Мурчаєте врідича! Й голосні: а, о, у, і, е, ы. Но і голосні звукі, бо вимовлюємо їх в допоміжному голосу.

Голосні звуки - то самостійні звуки. /Скільки голосних в літературній мові?/

При голосних звуках сяється мовленням звичайно не всі чини, по самостійно не виступають б, д, з, ж, дж, р, л, н, м, х, т, с, п, ч, г, к, г, й, в, щ, к. То при голосні звуки об їх логічне використання, виміснене звичайно до отжеї.

голосних е, а, и; отже б-е, д-е, зе, ер, ес, еф, ха, ка, ий. Від ціль виникла їх назва.

§ ЗВУКИ І БУКВИ.

Звуки мають свої окремі знаки на письмі, що їх називаємо буквами. Вимовляємо й чуємо звуки, пишемо й бачимо букви. В нашій живій мові є багато звуків, однак не всі вони мають окремі знаки. З більш бу в, що означають типові звуки павастися абеткою, або по-стародавньому азбукою. Абетка літературної мови має 33 малі та 32 великі букви. Їх серга така:

а, б, в, г, і', д, е, є, ж, з, і, і', ї, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, х, ц, ч, щ, є, я, ь.

А, Б, В, Г, І', Д, Е, Є, Ж, З, И, И', Ї, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, Ф, Х, Ц, Ч, Щ, Й, Я.

Їх назви такі:

бе, ве, ге, де, е, є /іє/, же, зе, и, і, і', /іі/, ий або іот, ка, єм, ем, ен, о, пе, ер, ес, те, у, еф, ха, це, че, ше, де, ѿ /іу/, я /іа/, знак м'якшення або ір.

До абетки не належать: 1/ дж, дз, / знак апострофа '/, які відрізняють підвищенні /м'які/ звуки від основних твердих: н, б, ѡ, м, р, а також приrostки: із, з, над, під, від та і, я, є, р/ знак наголосу, який розрізняє значення однаково написаних слів: пізнаю, але пізнаю; мука, але мука, дорога, аде дорога...

§ 6. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМА.

Українське письмо сягає своєю старовиною в часи св. апостолів Кирила й Мефодія /9.в./. Воно основане на буквах кирилиці, якої авторами вважають Климентія, що був учнем Кирила та з його ім'ям зв'язав назву письма, може для його пошани; а може сама традиція культурно-освітньої праці та яченості Кирила зберегла назву письма в зв'язку з його діяльністю. Довгий час існували різні погляди на цю справу, а Климент був мало знаний. Дійно нові досліди славістів дали нові гіпотези.

Ог одні приймають глаголицю за старше письмо слов'ян. Воно основане, правдоподібно, на східних /арамейсько-контейських знаках та греко-скорописі. Автором його міг бути Кирило, бо знав східні мови

ї: імсьма. Глаголиці вживали найстаріші церковно-слов'янські пам'ятки з 9 і 10 ст. апр. Маріїнське Євангеліє / Кирилиця поставала на тлі латинського великого алфавіту із складним ш. Вживали її в книгах у зреформованому виді ще у 18.ст. В Галичині залишилась вона в урядових друках та в школі до половини 19.ст., а згодом тільки богослужебних книжках. Переформування кирилиці на кругле письмо за латинськими зразками наступило 1708 р. за гетьманування Івана Мазепи. З наказу російського царя Петра I. замінено тоді кирилицю на городянське письмо /гражданку/. Кирили застосована в українському письмі ала багато недостач, що залишилися у спадку і лі дальшому розвитку українського правопису а саме 1/ заївлі букви; 2/ зайві різноманітні форми письма; 3/ брак букв на деяких звуках; 4/ подвійні значення букв: и, е, ѿ Не направлено цього й досі

§ 7. ПРАВОПИС

Правопис – це збір правил, що показують як писати слова. Елементи правопису бувають дві засади, що управлюють писання: фонетична та етимологічна. Перша передає звучання слів; друга зберігає стародавні звички в писанні слів. Сьогодні найбільше помирена Етимологічна засада. Однак є мови, що постійно послуговуються етимологічною зasadою, напр. англійська, французька.

Український правопис санований на фонетичний засаді, хоч у деяких випадках зберігає також стародавні звички. Добра вимова /ортографія/ літературних, а не говоркових звуків, є законом нашого правопису. Тому давні фонетичну засаду: "Пиши, як чуєш" треба розуміти так: "Пиши так, як чуєш у літературній вимові". Але й в цьому бувають різні непослідовності, напр. вимова літературник звуків е - и не є дуже різна; через те бувають сплутування на письмі; вимова середнього л є обов'язкова; м'які р' /лікар/, ѹ, Ѻ, ч, /безгрішнія, підчищені, начин/ не вісіди означується на письмі. Звідси походять помилки; літературна вимова не заведи може бути точним дорогоюказом у писанні.

§ 2. ІСТОРІЯ ПРАВОПИСУ

Перша спроба упростити писання слів з'являється вже в 16. стол. /граматика Адама Богорича; переклади з твору Івана, болгарського ексарха "О осми частяхъ слова"; "Адельфотесъ" з 1591; граматика Лаврентія Зизанія у Вільні 1596/. Ці спроби не мали великого впливу на однозначність правописних правил, бо значення їх авторів не було велике серед тодішнього громадянства. Тому ширилося безладдя, крізь яке пробивалася народня стихія.

Доно Мелетій Смотрицький зумів закріпити норми нижньої мови та її правопису своєю граматикою церковнослов'янської мови, виданою в Єв'ю 1619 р. Вона стала основним посібником у школі східних і південних слов'ян трохи не чацілі два сторіччя. Правописні правила Смотрицького устійнили вживання букв: ъ - ѿ; ы - и; ы - и - е г; побороли безладдя, але зате здержали на довго розвій народної стихії, що до того часу впливало на книжну мову. Граматика Коне вітча, Ломаносова, Мразовича, галичанина Івана Могильницького, повторили правила ... Смотрицького, що були застосовані в букварях і перетривали поза половину 19. ст.

Народна мова в українському письменстві викликала потребу змінити правопис, що мав передавати її тонкощі. Розв'язці цього питання присвячено дуже багато уваги впродовж ХІХ ст. Однаке аж граматика О. Павловського /з 1818 р./, що запровадила здвоєння приголосних /багатьо/ знак ъ /сіль/, знак ы у функції апострофа /тільки/, ані "Русалка Дністровая" /з 1837/ із своїми фонетичними засобами, ані науковий правопис Драгоманова /з 1877 р./, ані навіть "Малорусько-німецький Словар" Е. Желеховського /з 1836 р./ не мали сили завести фонетичний правопис.

З другого боку етимологічний правопис був у 19. ст. немов заборолом староруських традицій і тому держались його сильно ті, що боготворили традицію, що вбачали в ній єдиний засіб проти польської супільності, або ті, що помагали москофільським впливам.

Треба тут назвати важливих правописних реформаторів у 19. та 20. ст. Іван Котляревський був перший, що стрінувся з правописним питанням і мусив його сяк-так розв'язати. Отже, він застосував у своїй "Перелицьованій Енеїді" тодішній російський правопис з дени-

и мінновостя і; заховує традицію "зраїданки", але донесім буквам нації українське значення. Залишає є / = і, ю/, ы, т, зо / -ю/, дж, дз, я / в двозвуках ав, р = г, -т/, з / = е/ и і /. В уживанні цих букв було багато недоладності, однаке були існи основи правопису багатьох письменників: Квітка, Гребінки, Метлинського, Бодянського, Бородяковського, а вільно Шевченка.

Від цих правописів відрізняється дуже етимологічний правопис проф. Михайла Максимовича Недостача відповідник черенок в університетській типографії примусила його прийняти в своїм збірнику пісень / з 1827 р./ французькі букви з надриджковими знаками в виді даних і / = і/, ё / = ю/ в словах таких: конъ/, е /.. ю/ в словах таких: осень/. Згодом уживавтъ його правопису, виложеного в "Замічанні о правописації и словопронанічні /1834 р./, особливо в Галичині.

аркіян Пан'єв пропонував огнестичну засаду оч дуже безсистему для звука ді впровадив окремий знак із сербського правопису; для звука ѿ на кінці слів після голосних знак "волоського" знака: ў /дау/.

З'їзд руських учених у Львові в 1843 р. приєднався здебільшого до фонетичної засади, вислухавши доповіді Івана Суцільського. Однаке на ділі перемогла тоді друга течія, що до кінця 19.ст. захищала стародавній є, а поруч нього: і, ю, ё, ї, є, є, є, є.

Пан'єк підправив свій "Фонетичну систему та вилів її в "Записки єкспоїт Руслі" 1856-7 рр./ За його думкою початково-чигиринська венчова найбільше загалом для всіх українців. Тому бере її за основу літературного правопису і заводить: середнє ѹ; ѹ, ю, латинське g / зд. остання приголосна добре звучність /чергування/ у - в; ѹ - ри, яи христитись, читай/, ръ; пише окремо: би, ё, ю, ю, єкуш діасмолом -ся, му, вживас асиміляції: ьчитьди; піятомість

Так звана "кутилія" поширилася усій Україні. В Галичині вживали її молоді письменники, діячі а з часописів: "Вечерниця", "Слово" /1862 року/ та ін. Однаке й дей правописи дійшло доброго.

Створобітники "Записок про западного отділа русского географического общества" /1873 р./, як Драгоманов, Антонович, Митецький, Михальчук, Чубинський, Лисенко, завели для точних мовних та фольклорних записів фонетичний правопис, який усунув традиційні знаки ъ, ѣ, ы. Незабаром указ з 1876 р. спинив друкування оригінальних українських творів. З того часу вживано в Росії т.зв. "ярыхи", тобто російських букв для українських звуків. Ця остання форма проснувала тут здебільша до 1905 року.

На кінець 70-тих рр. припадає одна з найбільш наукових систем правопису, а саме "драгоманівка". Її творцем був Михайло Драгоманов, що придумав її як емігрант у Швейцарії. Уживали її найближчі його приятелі в листуванні та виданнях, як Навлик, Франко, В.Коповський, Л.Озаркевич, В.Стефаник /90-ті роки/, К.Попович, Н.Кобринська, І.Косач...

Драгоманов уживав для йотування голосних знака ј /аблуко/, а для м'якшення попередніх приголосних знака ь: лъуди. Він дораджував теж завести латинську азбуку.

Доцент Степан Сал - Стоцький перевів усі фонетичні правила в практиці, видавши у Львові в 1893 р. "Руску Граматику" /тобто українську для жителів Галичини й Буковини та доказавши усіх наукових розвідках, що фонетика облегшує навчання мови його засади принято з поправками в Україні після революції 1905 р. Словник української мови за редакцією Б.Грінченка. Київ 1907-1909/. Згодом у 1917 р. заведено загально цей фонетичний правопис, поробивши делкі зміни.

Врешті після довгої дискусії устійнено його на з'їзді в Харкові в 1927 р. та погоджено деякі спріні питання, напр. писання чужих слів.

Сьогочасний правопис - то витвір довголітньої праці різних напрямів. Він єдиний для всієї України.

§ 9. ОСНОВИ ЗВУЧНІ. ВИНИКАННЯ ЗВУКІВ.

Звуки виникають завдяки праці різних пристрій: а/ перво-вої системи, б/ легенів, в/ голосниці з голосовими струнами або віялами, г/ язика, т/ губ, д/ рота або усного голосника, е/ ніздрів, є/ язичка, ہ/ долішньої щелепи.

Наша мова постає при видиху. Щого видаєть легені, тобто пруживі шхурчики, що постійно виконуєть дихання. Видих проходить через дишник і голоснице, в якій є дві поперечні болонки; є це голосові струни або в'язата. Діяння цих мовних приладів залежить від осередків подразнення в нервової системі.

Коли видих слабий, голі свої струни спочивають, коли ж видих енергійний, напружений в'язла дрижать і видаєть тони або голос. Менш енергійний видих спричиняє шелест. І голос, і шелест формуються в різноманітні звуки в горлянці, роті та ніздрих. Рот - це найкрайній голосник, що прибирає різні постаті, залежно від рухів язика, губ, зубів, язичка, щелепи. З них найрухливіший язык. Він дрижить при р, вигинається при л, затикає ротовий провід і погибає його при т, д, к, г; звужує й помирає його своїми положеннями при е, и, э, а, о, у; він творить щелини на зубах, яснах, піднебінні - при с, сь; з, зь; ц, ць; дз, дзь; ш, шь; ч, чь, х; він замикає його при н, нь. Губи дієть менше у вимові звуків. Все ж таки ж вони працюють багато; заокруглюють ротовий просід при о, у; розширюють його при е; замикають при м; замикають його ж негайні відкривають при п, б, творять щелини при ф, в/ў/.

Притворення деяких звуків ціла горлянка сильно згинеть, що заприм'чусмо легко, приложивши палець до переду горла. Таке сильне дриження спричиняє дзвінки звуки: а, о, у, е, и, э, й, б, в, д, дь, дз, дзь, ш, шь, з, зь, р, рь, л, ль, н, нь, м, г, гь. При інших не чути дриження; тоді постакть медавінки /або глухі/ звуки: п, т, ть, с, сь, ц, ць, ч, чь, ш, шь, к, х.

§ 10. ГОЛОСНІ ЗВУКИ.

А, е, и, э, о, у - це упорядкований ряд голосних. Голосний а - це основний звук; при йоготворенні язык укладається рівно, ротовий простір стає великий і вільний. При е губи розширені, язык підвищений до переду; при и губи трохи звужені, язык ще більше підвищений до середнього піднебіння; при э підвищення язика найбільше в передній частині рота; при о губи заокруглені; при у губи заокруглені, але звужені, язык підвищений. На основі цих обставин, у яких виникає голосні, ділимо їх щодо ширини на: 1/ передні: е, э; середнє и, задні: о, у; 2/ щодо висоти на: низькі: а; середні: е, и, о; високі: э, у.

§ 11. ДВОЗВУКИ.

Поруч голосних виступають часто звуки й, ї/в/, які вкup з ними творять двозвуки: йа /пишемо: я/, їе /є/, їі /ї/, йо /йо/, їу /ю/; ай, ей, ий, ой, уй їа /пишемо: ва/, їі /ві/, їи /ви/, їе /ве/, їо /во/, їу /бу/; аї /пишемо: ав/, ої /ев/, ії /ив/ її /ів/, аї /ов/, ої /ув/: яблуко /згідно з традицією, але вимовленно: йаблуко/, евангельє, їсти, йод, кінка, айстра, людей, великий, давній, обкати, вуйко, авто, європейський, Ауербах...

§ 12. ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ.

Приголосні звуки ділим на: 1/ проривні, бо при їх виникненні постає прорив затиснених мовних приладів; напр. губ при вимові п, б; губ і язичка при вимові: м; язика й піднебіння при вимові т, ть, д, дь, р, рь, л, ль, к, ਕ'; язика, піднебіння і язичка /н/; голосниць при г; 2/ щиліннібо при їх виникненні утворюються щілини між губами /в - ї/, між губами й зубами /в, ф/; між зубами /с, съ, з, зъ, ц, цъ, дз, дзъ/, між зубами, язиком, піднебінням /и, иъ, ї, їъ, ч, чъ/; язиком і заднім піднебінням /х/.

§ 13. ГОВІРКОВІ ЗВУКИ.

Поруч звуків, уживаних в літературній мові, діялекти ї говорі жivoї мови /народної/ мають багато їх відтінків. Треба підкреслити деякі з них, що живуть великому просторі; напр. 1/ середнє л якого власний тон з між пом'якшенням ль та твердим л. Воно знане на Полтавщині, Буковині, Покутті, Гуцульщині, південному Гуцарпатті, острівцями на Лемківщині, Бойківщині та Наддністров'ї. Таке л иступає особливо у формах минулого часу: брала, ходили та в деяких словах: хлопець /ь/, молодий, зелений, мелник, наливник, білший, молока, або постійно в усіх положеннях;

2/ тверде р замість м'якого, знане є наддністровському, особливо в швінчній його смузі: зорє, радно, ралій, порадок, цара, кобзара вспівкою

3. - які щ, ш, дд, згн в звуках: чъас, душъа, дозъ, дозъдзик щы /= ще/ південно-українському, східно-надпрутському, щеба, щепка, чъес - в надпрутському та наддністровському;

4. двозвуки та заокруглені звуки на місці літературних і: суль, затиха, тістка, куинь швінчно-українському; заокруглені

звуки замість і в надсянському /пльуӯ/, південно-карпатському: ніс /ніс/ суль, не буйтеся, домув, помуг, вул, льуд, пов'юх = повів/...

5/ глибока, середня вимова ы в надсянському, лемківському, бойківському: сын, быти, быті /= бути/, хырбет, гырмит, дырва, сыузя, Сянкы, сливкы, позычкү, пытасы, вышү /= вишв/, выїхаў рыцар, ты...

§ 14. ФОНЕМИ

В мовознанстві подибуємо часто терміни: фонема, фонологія, морфема, тодіс. Вони зв'язані з новочасними думками мовознавців про функції мови, слова, звуки. Основником нових гіпотез був Бодуен де Куртене, що придбав фонології лінгвістичні та соціальні завдання, окреслючи фонетику як природну науку, що становить тільки основу фонології. Фонологія розглядає мову як систему фонем, морфем, лексем, що спрямовані на соціальні завдання. Фонологічні проблеми стали предметом досліджень та оформили сучасне мовознавство як соціальну функцію. Л. Щерба, З.де Сосюр, Трубецький, працький лінгвістичний гурток із своїм науковим органом та інші мовознавці спричинились до нових поглядів на мову.

Між українськими науковцями О.Синявський, О.Курило, В.Симович ставили основи новому вченню. На підставі їх думок можемо класифікувати фонеми, характеризувати мову у фонологічному розумінні.

Молодограматики, що попередили фонологів, довели студії в ділянці фонетики до тонкощів експериментації та гіпотез. Фонологи виходять від типових звуків і окреслють фонему як явище стало, що може мати й семантичні асоціації, отже явище соціальне /Бодуен де Куртене/. О. Курило дієніє фонему як найкоротший соціально виражений відтинок мови, звуковий тип, що існує в колективній свідомості членів певної мовної групи і що здатний диферувати за значенням слів. На її думку українська літературна мова має 55 фонем, з них 11 - голосних, 44 приголосних: /а, а,

ю, ѿ, ѹ, ѵ, ії, є/ к, д, тъ, дъ, тѣ, с, з, зъ,
съ, єъ, съ, ц, дз, дзъ, цъ; г, ж, єъ, жъ, ч, чъ, да; п, б, ң,
ң, ңъ, ң, ңъ, л, лъ, р, ръ, ң, ң/

Напр. хечка, хати 'наволочене а, ненаголошене а/, кава, га
ва, гарно, харно, там, дам, там, тык/= тыам/; буд, будъ; у суддї /судьды/ риссю /рисьсь/ раззю, винна, вина. спиця
спіцца.../.

§ 15. ПОМ'ЯКШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ АБО ПАЛЯТАЛІЗАЦІЯ.

При виникненню м'яких приголосників запримічуємо:

- а/ виразний рух язика в передньому напрямі,
- б/ підвищення язика до поднебіння /палятум/,
- в/ підвищення власного тону даного звука.

Для порівняння вимовимо основні приголосні та поруч них пом'якшени або паляталізовані: з зъ; - лъ; д - дъ; н нъ. Спостерігаєти це явище приходиться до висновку, що пом'якшення приголосних відбувається при підвищенні спинки 'хребта' язика, а в зв'язку з цим при звуженні рота /реконатора/ й підвищення власного тону даного звука. Тому пом'якшенні приголосні назовемо підвищеними або паляталізованими.

Пом'якшення паляталізація або підвищення звуків існує споконвіку в живій мові. Рувальте теж два ступені його. Перший - не змінне основно природу приголоснико, що тільки пом'якшується перед: 1, /че, ю, ма.../ ъ; напр. часто вимовляємо тысто; діло, / дыло, , сине /синье, икк ику/ дятель / ятель/ ходить, будь, чеська. танцузький козацький, збіжжя / збіжъ/; ечечю / ныччью/ буря / буръа, , кобзаря / кобзарь/

Підвищення одного звука сприяє звичайному також підвищенням окремої окремої мови приладі в езувачас наставляється. Так виникаєть: поєсть - 'погильть, залия - съмілза, житні - житъть, мазь = мазъзъ... .

Як бачимо, письмо римами різняться між собою в цьому випадку, як це п к з в тъ назначено зіркове ор и ов и

буваєть теж грифчи часом підвищений звук не вимірюється попередній напр. Чаталі, ганді, лусци. б/часто підви-

зеня перескакує посередні губні звуки /п, б, в, ф, м/, що пікколи не пом'якшується напр. світ - ^світ, свято ^свіято, спів - ^спів, цвіту - ^цвіту...; б/ буває теж між твердими приголосними та я, ю, і допоміжні вставні ль, що посереднічить у вимові таких сполучок: куплю / купльу/, земля / землья, на землі / = землі/; люблять - / лъублять/ ломлять / ломльять/ потрапляю / потрабляю... т. інші допоміжні засоби, що посереднічать у вимові сусідніх твердих приголосників /п, б, в, ф, м, р/ та я, є, ю, і такі 1/ разів, що виражається на імені апострофом /' мисо, п'яний, бур'ян, в'ялий, з'язати; вдоров'я; ф'ю-ф'ю; ф'юме, п'ю, б'ю, матір'ю, солов'їний, у здоров'ї, на подвір'ї... 2/ звуки й, нь у говорах: лъублю, потрафуй / куплат, мілкий; миасо, чинекий, им'яне, чин'є... .

Другий ступінь по м'якшення змінив природу його /артикуляцію/ даного приголосного. Наслідком діяння паляталь-запії захоплений ним звук зближується до сусіднього м'якого, уподоблюється до нього, згодом відподіблюється та затрачує м'якість. Це явле лене піддавна, ще з часів доби, яку називали праслов'янською. Вона спільно діяким слов'янським мовам.

Другий ступінь по м'якшення змінив звуки

к, г	ск, з, зт'	т, ст,	зд
на м'які	ч, х, дж,	щ, д, здк, ч, дж, х, щ, єдк	
та на інші м'які	ц, з	да, с	

Приклади: чоловік, чоловіче; козак козаче; утекти, утечі; плакати, плаче; друг друзе, ворог вороже, Бог Боже, божий; дорогий, дорожчий; стерегти, скереже; Бодрог, Бодродже; гадюка, гадючий, говорати адъга, гадюжье; дух, душа, гріх, гріше; птах, птахена; віск, вонина, тріснути, тріщати; різка, з розта, ріща, різда /різирково/ дощ /з дождь, дождь/ дож, стріснути, стрічати, платити, шацув, сидити, сидішув, пустити, пущу; їздити, їзджу в чоловіці / чоловічі, в руці, друзі, в дусі, в Бодродзі, в грісі, в усі уко/..

16. ІСТОРІЯ ЗВУЧНІ.

Длячучи діяльності св. апостолів Кирила й Мефодія церковнослов'янська мова стала літературною мовою/ мовою пізденів та східних слов'ян. Вона збереглася в рукописних пам'ят

как 9 і 10 сторіч, що писані глаголицею та кирилецею, як напр. Евангелія: Зографське, Маріїнське, Ассеанове; Синайський Требник, Синайська Псалтирь, уривки з життя святих /Glagolita Clogianus/, Саввина книга, Супральський Рукопис, Мирославове Евангеліє...

Прикметою цих пам'яток є досить послідовне вживання н о -
с о в и х г о л о с н и х /д, ѣ, ꙗ, Ꙙ, Ꙛ/ та п'яголосних Ъ, Ъ.
Вони збереглися частинно також у найдавніших українських пам'ят-
ках, як напр. в Остромировому Евангелії з 1056 р., Ізборниках
Святослава з 1076 рр. Згодом поруч них виступають уже їх з а-
с т у п н и к и /рефлекси/: А/в значенню я/, я, у /оу/, замість
А, я; о, є замість Ъ, Ъ.

Впродовж 19 і 20 ст. прослідженено і скваліфіковано пам'ят-
ки, що постали в Україні й ті, що походять від українських пе-
реписувачів. Дослідники устійчили також критерії, на підставі
яких староруські пам'ятки можна приділяти до українських груп.
О.Соболевський, В.Вондрак, В.Нгіє, А.Кримський, О.Шахматов, І.
Свенціцький, О.Колесса, О.Калужняцький, П.Копко, І.Огієнко, І.
Панькевич та інші дослідники працювали над устійненням прина-
лежності пам'яток. Деято з них, як напр. О.Соболевський, озна-
чував пам'ятки тенденційно, приділяючи київські пам'ятки до
групи галицько-волинських пам'яток, щоб доказати за історични-
ми теоріями М.Погадіна, що Київська Русь належала до росіян, та
що в Києві постали тільки російські пам'ятки. Цю теорію збили:
Н.Максимович, М.Антонович, В.Ягі А.Кримський і В.Розов. На
основі дослідчої праці можемо сьогодні подати список найважні-
ших староукраїнських рукописних пам'яток XI-XV ст. За їхні в-
ські пам'ятки признано:

Остромирове Евангелія, Ізборники Святослава, Архангельсь-
ке Евангелія '1092 р./, Мирославове Евангелія з 1115-1117 рр.,
Добрілове Евангеліє з 1164 р., Лаврентіївський та Іпатський
рукопис /у відписі/, Слово про похід Ігоря /у відписі/, Києво-
Печерський Патерик з XIII в., Повченьє Зарубськое черноризда
Бряя XII-XIII вв., грамоти... За г а л и ц ь к і Крилоське
Евангеліє з 1144 р., Із слів Григорія Богослова з XII в., Кри-
стинопольський Апостол, Галицьке Евангеліє з 1283 р., Віденсь-
кий Октоїх з XIII в., Пандекти Антіоха з 1307, грамоти...

Дослідження старих рукописних пам'яток та сучасної живої
мови дали обильний матеріал до гіпотез про доісторичний її
стан. На основі порівняння архаїз-

мі в сучасній мові та народних елементів, що просякли в давні ам'ятки, реконструовано історію звучання.

1/ Виявилось, що колись в українській мові крім знаних повних голосних звуків ісували також неповні півголосни або глухі, що їх позначувано знаками: Ъ, Ь. Первій тут був знак звука близького до о; другий означав звук близький до е. Отже, слова волъ - вол^о; печъ - печ^е, сънъ - сон^о, день - ден^е були двоскладові, з півповними голосними. Згодом ці звуки стратили своє значення виниклинак нці та всередині у слабих положеннях перед повними складами, або випонились у сильних положеннях: ъдо^о; ъдо^е. Наслідком випаду ъ, ъ, що закінчився до 12 ст., залишилась замінна довгота в попередньому складі: волъ - вол; печъ - печ; сънъ - сън; день - дънъ - день. Замінна довгота спричинила зруження й заокруглення здовженої звука, або різноманітні двозвуки вол, въол, вуол, вуйл, вуйл; ноч, нӯоч нӯоч, нӯич, нач; несъ, нъесъ, нъосе, нъес, нъес, нъес /несла, несли/ печъ, пеоч, печ, пч...

Двозвуки та заокруглені звуки збереглись досі в архаїчний діалектний групі: бубг, туолько, муост, рудна, нальг, помуг, вун, сънув, рскув. В північноукраїнських говорах на голос зумріє ді тонгизадію, під час коли ненаголомені о, зберігаються: пайду, косткі, або переходятуть у, ю: пайду, матир. В новітній діалектний групі чанує на тому місці и. В деяких говорах чути замість и середнє и, ы мий /- мій/ двир, пып...

Староукраїнські пам'ятки не засвідчують діфтонгізації; але у замість о стрічаємо вже в XIII ст., напр. в Типографському Євангелії, у Ріденському Октоїху: субутини; в грамотах XIV-XV ст. друждъ, добровоульно, прузвищемъ; в пам'ятках XVI-XVIII ст. кишть від прикладів з у замість о, и.

В сучасній літературній мові маємо дуже багато слів з звуком и, що характеризує її. В словнику зустрічаємо постійно слова з цим звуком. Чертгування и з о; и є виявляє з

Цей вимога делякі говіркові різниці. В західноукраїнському правописі /з 1893 починаючи/ розрізняли цю тонку розмежувальну більшого й меншого м'якшення приголосників перед л з е, та л з о. Перше означувало з допомогою ї: ніс, несла, несли, але: ніс, носа; осінь, осени, лід, леду /льоду/, сіл, село... Рівночасно із загибеллю п'єголосних накінці перетворилися у попередніх складах сильному полісенню /ъ на о; ѣ на е; съсрідні маємо: сон із сънъ, торг, кров, рот, мох, лоб, хорт, товстий, горло, вогн, смерть, верх, червій. Ці о, е замінились, не перейшли вже далішого процесу перетворення в л та залишились досі в стадії о, е.

В декількох словах -ръ, -р лъ, -лъ перед повними складами перетворилися після випаду ъ, ѣ у складотворні р, л, а після того розвинулися у -ри, -ми: кривавий /къръявый/, кривий /къръвый/, дрімати, тривога, хреститись; глитай, блищати; в говорах: дріза, блиха, яблико...

2/ Згідно з гіпотезами дослідників стародавній д в о - з в у к іє, що його означувано буквою ъ /ять/ перетворився в наслідок сильної переваги первого компонента /і/ в звук л, яке сильно пом'якшує попередні приголосні: сіно /- съно/ діло, хліб, всі... В західноукраїнському правописі означувано його дозвій час як ї: сіно, літо... Процес перетворення цього дзвізука почався вже в 11 ст., бо заміна І на л /н/ знана вже в тодішніх пам'ятках. В наголошених складах збереглися тут в архаїчних говорах дзвізуки іє: діело, місто, собіє, по земліє, лієто віётри, мніє, діевчина, але нанаголошено е, и: в хлеві, беда, мишок...

3/ Дуже замітна прикмета української звучні - то ч е р - г у в а н н я л з ї, у з е: нам учитель; вона вчителька; він іде, вони йдуть... Вони виступає тільки у скupченнях приголосників або голосників і в'яжеться з досить жисткою природою ї, у, ے, що виступають раз як приголосні, то знов як голосні, залежно від положення. Це явище знане із староукраїнських пам'яток XI в., напр. із збірника Святослава 1073 р.:

Сула і Нарім оугодиши і въгоднии в Словах
Григорія Богослова: описель юсмъ - въписахъ...

4/ Говори архаїчної діалектної групи вказують на існування в українській живій мові в давніх часах звука середньої висоти майже заднього положення означуваного на письмі знаком ы. Однаке

вже в XI ст. почалося сполучення ы з и /іже/, бо їх вимова зближилася та остаточно об'єдналася в одному середньому і. Сьогодні можна почути ще стародавню його вимову в надсянському, лемківському й бойківському говорах: ты, виїхаті, пубы /щоби/, была /надсянський/, мы, сънны, дырва, гырмит, бын /лемківський/, чытам, бала /- была, була/ |бойківський|, быве, сънув, жыто, сънове /підгенно-підкарпатський/.

Давні сполучення гы, кы, хы під впливом пом'якшення г, к, х перейшли XII ст. ги, ки, хи: погибель, хитrosti, книги, секира. Сьогодні маємо в бойківському й лемківському говорі дідичъкы, хыжа, сокыра, хырбет...

5/ В українській мові замітне явище повного огласу, що проявляється в розтягненні складів при р, л. В наступдок цього маємо сполучення оро, оло, ере, еле та приголосними в словах: борода, мороз, ворог, город, сэрром, ворота, сторона, хоробрий; и лодий, молок, г лова, молот; перед, берег, дерро, береза, перед, середа, мережа /о/селедець, селезінка... Повноголос виступає цілій східнослов'янський підгруп мов; натомість нема його в інших слов'янських мовах, яких на тому місці маємо - ра, ро, ле, ло, ре, ре, же, же, лье; сербське і слов'янське: брада, глава; чеське брада, глава; польське: брада, глава; сербське: брег, млечко; чеське: брзег, мльеко; польське: блег, мльеко. Значайно повноголосі форми не підлягають перезвукові до 1 в закритих складах родового множини; напр.: ворон, колод, король, король; де діститься, правдо-подібно, під впливом постійного наголосу: корова, корови; ворона, ворони, колода, колоди, право-подібно під таким самим впливом маємо: колов, колода, котоли; молох, молобла; полов, половла... Але при рухомому наголосі наступає перезвук о до 1: сторона - стборони, сторін, борода, бороди, борід; стеріг, стерегла, стереглі...

6/ Подовження паліталізованих /пом'якшених/ приголосників т, д, л, н, с, з, ц, ч, ш, ї, належить до замітних законів звучні. Воно виступає передусім у піддієслівниках іменниках середнього роду /жити - життя; оповідати - оповідання/, а далі в орудному відмінку одинини приголосної відміни жіночого роду /ніч, ніччи, мідь - мідць, подорож - подорожю/; воно буває теж у поодиноких словах: суддя із суддя; Ілля із Ілля, рілля, стаття... На письмі означують його з допомогою подвоєних приголосників: тт, дд, нн, лл, сс, зз, цц, чч, шш, її, йї.

Дослідження цього явища виказують, що воно є тільки заміною за втрату цілого складу та асиміляцією звуків:

жи|ти|е - житє - жите /говорово/ - життя

су|ди|я - судія - суддя

ве|се|ли|е - ве|сіль|е - весіле /говорово/ -весілля

Подібно виники: життя, миття, пиття, каяття, почуття, знаття, злиття, браття, сміття, багаття..., безладдя, передобіддя, підгороддя, підборіддя, міддя; зілля, Поділля, дозвілля, кілля, пожмілля; оповідання, знання, малювання, купування, хотіння, ходіння, тінне, волосиння... черенісся /між ніздрями/, Россі, волосся, колосся, галуззя, маззя, міддя, нічче, річче, шучче, ключча; піддаштя, безгрішня, збіжня, Запоріжжя, крадіжев; війя...

Такого подовження не є на тильбі губ і звуків п, б, в, ф, м, язикові: р, к, г, х, дж, т... Немає також подовження, якщо перед я, е, ю, і, ө по-довійні приголосні: ст, рт, щ: листя, щастя, смерте, повісто, кісто; безхліб'я, подвір'я...

Старинні говорки знаюті здебільшого короткі приголосні в тому положенні: жите, весіле, волосе; житя, весілля...

7/ У подібнення /асиміляція/ звуків належить до давніх явищ в українській звучні, як свідчать пам'ятки XI ст. жих бес, из, роз уподібнювались до наступників недзвінкіх і переходили в бес, ис, рос-

Також недзвінкі стають дзвінкими через уподібнення: просьба - прозьба... Уподібнення буваєть: 1/ у вимові захидинь о українських визвуків в утраті дзвінкості є тут загальним явищем; також в середині слів буваєть асиміляції до недзвінкіх звуків: клатка замість кладка, гатка замість гадка, дутка замість дудка; біп замість біб, діт, ніп, липка зам. ложка; в надсянському: ложга... 2/ у заміні мовних приладів в рімний замість рівний, срімний замість срібний /губи на ніздря/; гдовець - замість вдовець, г нас - замість в нас, у нас, гнеска замість днеська, днесъ /губи на в'язла/; Гмітер - замість Дмитер, Дмитро /переднє на заднє піднебіння/; рудьці - замість ручці, кіцьді - замість кітці, доньтя, баньти /зінна положення язика/ Наведені приклади взято із західноукраїнських говорів.

3/ у літературних зразках суспідніх

пр голосник к ч - чч, напр. козаччина, Туреччина; чч: Німецчина; х ч - щ: Волоціна; с ч - щ: Одещина
 ч щ: дорожчий; з ч - щч: нижчий; з дж їздж: інду
 с ч - ц: пушу; г, з, ж + съ зъ: празький, французький, ос-
 трозький, запорізький; к, ч, ц + съ - цъ: козацький, багацький
 купецький; х, с, ж + съ съ: волоський, товариський...

8/ Від подібності /дисиміляція/ звуків бував тоді, коли в наслідок перепон у вимові один із звуків змінив свою природу: рицар - на лицар; римар на тмар, вельблуд - верблед; рекрут на некрут; дезертир на денинтир /говорово/; боднар на бондар; рвастровий на лайстрози

9/ Від адіста звуків - явища стародавні: четвер з четверті, ченци з чернця, щасливий із щастливий, празник із краєдник масний з маслиний, напасник в напастник, тижня в тиждня, де з где з къде; сонце з сонце, серце з сердце; пік з пекль натомість у інших словах буваєть вставки для кращої вимови: а/ у називу ці с, в, й воробець, воробець, вогонь, вухо, улиця, вуса, вона, вулай, пострий, горіх, гарбуз, гискра, горати; йескра, яблуко, ягоди, б; в серед звідці зрада, заздрити, роздрімати, вустріц /говорові форми/.

10/ Підібність /аналогія, спричинює багато змін звучання вона як закон віddавна, напр. поява звуків з, є, ы замість и, я, ѿ у ідміні дієслів пояснюється впливом подібності інших форм: можу, можуть; печу, печуть, шдо впливом такої форми: можем, може якіж є спричинює палятальні звід на і к на ш; 2/ за замість о, е у відкритих складах: коїєдь замість коенде; бо; кінці; кілок замість колок; бо кілька; також і у поясні місцьких формах: ториг зам. порог, дориг зам. дорог, сері в наслідок подібності до інших слів, що мають родовому мної з у ці давнікі д з часті с та міло сивом нац, із

! Денкі слова зле зберігали в наслідок етимології, що називу народ бо ліхтер /з німецької мови Leich-
серичини слово ліхтарня замість лятарня /з німецької
ватернс слово пончик /з німецького Punsch/ застушене словом пампумок /з німецького Pfannkuchen/ и якому слово: пушок викликав слово: пампумок

12/ З давна існє та добровучна одінність о до а у словах: багатий з богатий, багач

багатство, багаття, але Бог, убогий, збіжжя із збожжя, збоже; гаражд, гарячий, казан, качан, халач, але: коло, монастир, халіва...

§ 17. ПРАВОПИСНІ ПРАВИЛА.

Оч український правопис оснований на фонетичному засаді, та проте бувають відхилення спричинені: / неточнот вимовов звуків, 2/ звичками /традицією/ 3/ труднощами в транскрипції чужих слів.

Щоб виминути помилки, послуговуємося правописними правилами, а в сумнівних випадках правописним словником, що є збіркою тяжких описаних слів.

1/ Неточна вимова літературних ненаголошених звуків спричиняє спутування: о з у; и з е. Тому треба брати до уваги походження таких слів: комух від кома; голубка від голуб, кум від кум; велетень від волет; лежати, лежень, покидати, покинути; козаки, люде, гусей, шимей... 2/ Також поглухнення звуків у західноукраїнських говорах спричинює сумнівно в писанні деяких слів. Тому треба брати до уваги їх походження: нішка нога ножице; ліжко - ложе, дішка - діжа; близький, зблизиться, низький, пазина, паризький, Шаріж, нижчий, вужчий, дужчий, дужий, дорожчий, мухчина; бабка, - баса, дідько - дідо; табка - хаба, міх - мези, біс, босу лід, льоду... 3/ Щоб зберегти вимову твердих н, б, в, р, ; приростків з-, роз-, плд-, над- перед я, е, і, пишемо між ними знак апострофа / : п'ять, п'є, б'є, в'ялий, ф'єме, м'який, бур'ян, матр'и, на подвір'ї, з'їхати, з'ява, під'їджувати, роз'їзд...

Не пишемо апострофа виїмково у словах: снятій, свято, священик, різдвяний, морквяний, вербяний... 4/ М'якшення приголосників вказуємо знаком ь. Однаке пропускаємо його: а/ поміж однородними м'якими: зілля, суддя, читання, маззя; б/ у сполучках -цв, -св, -см, ст: свяний, сміх, цвіт, стіл, стіна, кість, вість; в/ після и перед ч, є, ю, ѹ, -ство, -ський: ченчик, кінчик, інший, менший, панство, панський, українські селянство, міщенський... 5/ Подовжені приголосні вказуємо здвоєннями: тт, дд, нн, лл, сс, зз, жж, чч, шш, цц. Не здвоємо приголосників, коли перед ним стоїть уже приголосний частя, листя, смерть...

6/ Чужі слова увійшли в нашу мову в різних часах. Тому

розділяємо з старі позики й новіші. В старих позиціях вказуємо стару лімову чужі звуки, напр. а/пісемо г в старих грецьких позиках: ангел, графіка, геологія, біологія, гімназія, гігієна; натомість пісемо г в новіших позиках із західноєвропейських мов: ганок, гардероба, гатунок, гетто, гірлянда, глядіатор, граната, гравен, гума...; б/ пісемо л в старих позиках та виїмково в сполучі л + е Платон, лаконізм, Лакедемон, аналогія, епілог, логіка; лекція, лектура, телефон, електрика; натомість у новіших пісемо: ль, ля, лю: аероплан, фільтра, балюда, лява, люпа, Льозанна, льокавт, льокат, Ля Фонтен, ляфет Ля-Манш, лямпа, ляпса, лябріннт...

7/ Назви народів пісемо з малої букви: українець, поляк, чех, росіянин, німець...

8/ Назви творів, газет, установ, видавництв пісемо в великої букви: "Запорожець за Душевим", "Українські Вісті", "Чорна Рада", Наукове Товариство ім. Т. Шевченка; коли ж назва твору дієва, тоді тільки перше слово починається з великої букви: "Діба ревуть воли, як исла новні" "За трьома ваяцями", "Дай серце волі, заведе в неволі"...

9/ Уживаемо знака розділки: а/ деяких складених: разу-раз, де-не-де, хиби-мене, будь-що-будь; по-нашому, по-лівдському; з-над, з-під, з-поза, з-поміж...

10/ Пісемо вкраплі: -ся з дієсловом; -му, -мем... з дієіменником; натомість окремо: перечення не, частки: б, ж, же, но, бо...

11/ Переносимо частини слів з одного рядка до другого за складами: ма-ти, Оль-га; піс-ня, куль-тур-ний... Не роздільємо: дж, дз, ю, ъо, -ськ-, -ств-; ю-джу; пере-дзвонити; третьо-го; ра-йо-но-ний, п'ятьо-вський, мішан-ство...

12/ Розділові знаки: 1/ крапка на кінці речення, на кінці скоротів, після порядкових числівників; 2/ знак оклику на кінці окличного та наказового речень; на кінці інтонаційно піднесених речень; 3/ знак питання після питальних речень і зворотів; 4/ кома має єднорядними членами речення, для віддалення відокремлень, вставних слів, клічних відмінків; має рівнорядними реченнями, має надрядними та підрядними реченнями, перед неповними реченнями; 5/ середник у довших періодах реченевих; 6/ двокрапка перед вичислованням предметів, 7/ риска для відокремлення думок; 8/ дужка для пояснення; 9/ крапки для виразу незакінченості; 10/ лапки для цитат і прямої мови; 11/ дефіс для зазначення, що дані складені слова ще не зрослися.

§ 10. ОСНОВИ ЗНАЧЕННІ /СЕМАНТИКІ/

Історія українського словництва

Не знаємо, яке було українське словництво в найдавніших часах. Можемо тільки здогадуватись, що не було таке багате, як тепер. Напевно старі українці не вживали багатьох абстрактних слів та не мали багато словотворчих засобів. Тому задовільнялись готовими церковнослов'янськими перекладами богослужбових книг, а навіть приймали ту чужу мову за літературну /письменську/ для своїх оригінальних творів. Через неї продирилася народня стихія. Переписувачі впроваджували її тут і там у тексти, часто несъідомо.

Досліджуючи старинні пам'ятки, зустрічаємо небагато таїк народних слів: рінь, господа, прабаба, прадід, пастух, запона, /по/смішний; назви місяців: просинець, січень /- лютий/, сухий, березозол /- квітень/, травень, червень... листопад /- жовтень/ груден /- листопад/, студений - грудень/; в календарі маємо згадкою націоналізовані Імена: Гаврила, Данила, Івана, Кузми, Костянтина, Ларіона, Ларівона, Мотруни, Нестера, Настасії, Николи, Огафії, Олекси, Олени, Орини, Олександра, Семена, Ульяни, Устини, Федори /XI-XIV/.

Згодом з'являється щораз більше народних слів у грамотах і записах на берегах книг: лист /- грамота/, лицар, хомон, староста, дик, господар, бонре, корчmit, /- корчмар/; Друзд /- Дрозд/, Кость, Іванко, Ходько, Богдан, Генко, Оленко, Лодор, Шанко, Ладомир, Ленько; дуброва, границя, болото, ловище, сеношатель, криниця, поток, став, гай, гони, Боброві гони, вигон милья, дворище, корчма, діднина, об'їзд, торговля і торгувля; винтки; на лист посмоктрити, чинити мир, учинити кривду, учинити /і/ справу, пiti мороч, держати мир, держати землю, займати землі, садити село /- колонізувати/, давати у княжу комору, безо всякої хитрости, колу будеть того потребно; пинка, кождий тут, тут; порадитися, причиняти /- додавати/, мені пригодилося, з панег, дітками, жона Настася; поминник /- пом'яник/, придane, замис, чело: бити; бувають наявіть говіркові вислови у самбірській грамоті: визнавам, а коли бихи мовили, tot, пред, стокишлися, правити, замисали єсмо, против чти єсми дали; трутнана, перзячка, роспач...

При кінці XVI ст. книжну мову опановують польські і латинські слова. Тодішні пам'ятки переповнені польонізмами.

проте народні стихія проявляються якщо перекладно⁶ терапту-
рі учительських евангеліях та словниках. Не будемо тут анал-

ізміжко заснову тобільних слів що вони вже в літературі
книжкову⁷ сту. Все ж таки для прикладу наведемо деякі народні
елементи "Лексису Нагрентін Зидання" 1596 р. одного з
перших словників: тато, немістка парубок, товариш, володіга,
брехав, кіхмік, різник, коробка, срібна, скриничка, забавка,
бочка, збан, тайстра, гуни ченець сагадак, каганець, загадка,
гуда, заулок, захід, лайно, хороба, сміна, помста, крик, пук,
томік; пазуха, дпика, зінка /чомогічок/ писок, літка, лоза,
берш, подорожник ягоди, чернила розки з квіткою конинки,
звичок /навії зел і квіток/; бусол, гадина, гупач

індиці, стут і швен; хустка, рантух, плахта; труна, череп-
тики, чечель ванчар, пленідрув /з німецької мови/ дику кли-
паль, дурів, хорук, дризу; сердитий, осторожний; молодилі, пра-
вниця, начальник, обоз, лава, повіт; назад. Ці слова виступа-
ють поруч таких польськізмів издебка, жак тулак, дзвінськ,
ростешірк, тарча, валька, плютка; радда, спрацда, згадци; фоль-
гостъ, бенєць, брасобливость, зельз'естъ; исидани" вали-
ний; та латинізмів афект, макула, корона.

Одні в цьому "Лексисі" числе чужих слів кількох дося-
гають 16% то чужописному синонімічному словникові незна-
чено тора і з "Синоніма славеноросскя" з другої половини
¹⁷ відсюто значно більший. Поруч церковнослов'янських слів
можна тут заміти народні терміни, із якими наведемо для прикладу:
бачу, беб'я, /зілля, бавра, блистер, безженець, безводник, біса-
бліскавица, блукаюся, божуся, бондар, болячка, брешу, буд-
ка, вад, вароск, слодоща, воробець, воробчик, викун, горорк,
подачник, головком іре чостиини дом, господой стом добрий
день, ідет докуль -докінь, драбина, драння, еднач /по-
середині/ женюся, змущник, квакаєшся, кивась, клуня, кождий,
краса, кесоючик, перенис, переполох, поводит ми ся, подліхи шат,
но, позичає, позиває, пословица, простирадло, рягочу, рок,
сваруся, свербіти, свердок, свистилька, снит ми ся, товаришка,
туга, уличка, щастя кому причиняє, ятровка XVIII-та XIX ст.
розвинуло народні стихії до висоти літературної мови.

19. СУЧАСНИЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ОВИ

Сьогодні наше народне словництво багате, соби, реці, і
стами, прикмети, числа уявлени поняття мають свої окремі слова,

що всебічно розчленовані. Тонкощі близькозначних і однозначних понять виражені підхідними творчими засобами. Словник нашої літературної мови має понад сто тисяч слів. Велику частину його становлять народні слова, що опанували його діякуючи народний тематичні останньої доби. Особливо народний побут і світогляд, земля, ім'я, кріпацтво, суспільне поневолення селянства знайшли відгомін у літературному словництві. Могутнє слово наше генія нашовнило його крицевим виразом. Інтелігенція, робітництво збагатили його своїми елементами. Церква, школа, державницькі ідеї, боротьба за волю стали основою нового запасу слів. Будівництво держави, революційні події, професіональні скрепленості спричинились до новотворів, яким посіблють літературні напрями.

Чужі позики та кальки були споконвіку частиною українського словника. В різні часи були різні потреби для засвоєння цих чужих елементів. Спільне життя в індоєвропейській мові сформувало його систему. З тих часів походять слова, яких подобенства находимо в інших споріднених мовах: батько, *pater*, *radar* *bitar*/іран/, *piṭa*/інд./; мати *mater*, *moter*/лит./, *mata* /інд./; син, *sunus* /лит./ *sunūś*/інд/; дочка, *dukté* /лит./ *dau-* *ar* /готське/, *dukita* /інд/ ..; город, *gardes* /лит./, *gards* /- дім у готів/ *hortus* гусь, *žasis*/лит./, *sansy* /ст. пруське/, *biar* *Gans, geis* /ст. іран./ *hasas*/ст. інд./... Сусідські зв'язки з такими слов'янами, особливо з росіянами, словаками, поляками і кривичами вплинули на українські слова; болгари були посередниками в засвоєнні культових слів, росіяни і поляки передали багато чужих слів, що вже переформувались у них, як напр. технічні терміни з італійської, латинської, французької, англійської, грецької мови. Також нормани, готи, греки, араби, печеніги, половці, татари, турки, мадяри вложили деякі особливі вирази в український словник: князь, хан, /каган/, хміль, шолот, меч, карий, чабан, отара, товар, лома, бугай, табун, гарба, аркан, башлик, казан, тютюн, козак, бербениця... Згодом впливали на наш словник безпосередньо німці, румуни, та інші народи: дах, ужаль, ринок, ратуш, орчик, плуг, сдваб /нім/; чигаги /рум./, гарба, аул... Та проте відсоткове відношення цих позик і впливів до літературної мови не надто велике. Найбільше опанували вони такі ділянки: церкву і богословіє, 2/школо/ 3/ техніку і торговлю, 4/ державні установи. Першу ділянку опанували болгарські, грецькі латинські терміни. Багато з них було єврейського походження. Деякі більш давні слова:

амнь, алилуя, анатема /єврейського походження/; ангел апостол, артос, владика, євангельє, єпископ, архимандрит, митрополит, монастир, скарбона, хрест, церква, лепта, псалтиря, дак, катехит, теологія /грецькі/; ліценція, рефектар, доктор, префект, ректор, семінарія /латинські/... Другу ділянку опанували грецькі, латинські, німецькі, французькі, польські, російські терміни: /авдиторія, авдієнція, автор, акваріум, акт, алітерація, аніглізм, аперцепція, аргумент, дисципліна, професор, директор, інспектор, бакаляр, вакації, ферії, кляса, кумер, школа, деклінація, конв'єнція, активний, пасивний, суфікс, префікс, суб'єкт, об'єкт/латинські/; /алгорія, аналогія, анемія, антологія, антропологія, антропоморфізм, апoteоза, аристократія, демократія, біологія, граматика, графіка, гімназія, драма, зоологія, ботаніка, географія, логіка, філософія, ретор... /грецькі/; проба, друг, лінія, рахувати, піст, піп /німецькі/; портрет, балет, аранжувати, ансамбль, бенефіс /французькі/; маць, блорніство, цнотливий, стъожка, стяжка, скарга, тлумач, обіцяти, цікавий /польські/, вантаж, год, батьшка, матушка, неділя /тиждень/ согласний, дача, завод /російські/... В інших ділянках багацько слів, що визначають назви ремесел, технічні терміни, частини нарядів, увійшли з німецької, французької, англійської, італійської мови через Польщу або Росію. Тому й форма відповідно змінена: варстат, маістер, ришар, фіршан, стельмах, муляр, мур, пруба, шумтра, пага; варта, армія, кватира, панцер, мельдувати, штурм, парада, юніцер /німецькі/; бандаж, вельосипед, вольтаж, інженер, шеф/французькі/; баскетбол, волейбол, футбол, вокзал /англійські/; фортеця /італ./ Із Заходу прийшли до нас технічні терміни, що походять із грецької та латинської мов: акумулятор, авто, газифікація, електричний, газогенератор, гідрравлічний, гальванізація, елеватор, індуктор, кондуктор, фактомакологія...

2/ В літературній мові бувають теж в уживанні стародавні слова, архаїзми. Їх мета забарвити стиль есобливими познаками поваги і старосвітності; особливо письменники 19.ст. любувались у цьому засобі: Котляревський, Шевченко, Куліш, Бранко уживали їх часто. Також не скліянки 20.ст. не погорджують цим засобом Рильський/.

Для прикладу наведено тут деякі архаїчні слово:

бісер /перла/, скрижаль заповітна таблиця/, плоть /тіло/, глас /голос/, глагала /частина сповідання/, древний /старичний/; днесь, чені /сьогодні/, благо /добро/, благодатній /добродійний/, благословений /обдарований/, блажений, блажен /щасливий/, благо-

вістити /заповідати, підувати щось добре/, желати /складати побажання/, печаль /біль/, алмаз /діамант/...; сумрак, зирік, окруж /крилка/, прихід /жадоба/ свар, стрільба /рутиця/, стид, побіда, воздух, побідитель, гонитель, житель, скорб, страсть /жадоба, біль/, жизнь, судьба, судьбиний, д'горі, до-льз, оп'ять /наново/, навпак, незнайдій /несвідомий/ |Франко|; вітейський, чувство, зело, крин, неув'ядна лелля |Кулпіш|...; липпада, дальний, чертог /налац, вінство |Рильський| ...

З/ Буваєть теж неологізми, утворені сучасними письменниками або новознавцями. Починаючи від Котляревського кожен письменник вкладав літературну мову велику кількість неологізмів, щоб забарвити її своєчасною виразністю /експресією/. Бурлескний гумор глум Котляревського викликали такі неологізми:

бакурє бакурувати /- володети, волочитись/, точити баланс, точити баландраси, шліпускати яких /хитрувати/, висікака /сліпливець/ випроваджати в постильці /виганяти леть/ вказати ма-когони /обманути/ зумти без останку /випити зовсім/, втя-ти іомебен /заспівати надзвичайно/, гард ати /гуляти/, пон-тий год /старий рік/ гуртові діти /бейстрата/ не давати спуску /відпочинку/, добитись маку добрачись до найсоломігого, перебрачати /скакати/, заврити /п-джмелитись/, збувати горес-ти /відганяти біль, позуватись болю, марточка /розвісни/

Кульмінний словник нових виникнених неологізмів:

1. гуляти, манити в і на брати сі но-
вої рди горнутись до колін, веселенько, берег рідний
радянський край /наш, пимено-прохолодний, мадоннов санти; сад-ви-
ноград, на 1драду письмак, поганство, виситися /звисати/,
непомігласта голова, бандурник бандурист / вуздріти міендяти,
жемель, вигнати бігати/ колесувати /розвіягати на колесі/,
четверту ати /ча чотири, скі угбаги/ корнига, грінути /вда-
рихи, напасти , камосник /чека, пугар, гайдабура, досвітня
темрява, досвітлане світло, кат-громогосіка, городовий карма-
зиних, громадські діяння, чесні рід аристократ/, непобори-
мий, хутірська нора, неспанілій несклонний, чужий чужаниця,
новосвіт, знамомитий, культурник, живущий грядущий.

Шевченкові неологізми поб довані на народній, селянській основі. Особливе замілювання йог до зменшених і пестливих слів, як всіх романтиків та перших реалістів /Ларії арко-вічкої, серденсько, козаченсько, прядишка, очечита, брове-ната, воріженськи, ститин чка, раденські, буйнезенські, тицеси-

ко, тонісенька, рапенько; віє-повіває; висміує-вимовляє, за-співає-зарідає, реве, стогне хуртовина, ніжком, позаторік, навирисяки...

У Марковичевої замітний гін до народності. Її неологізми оборнені на тлі ніжник ємоцій і тих саніх засобів, як у Шевченка мислоньки, порадонька, голівка, м'якенький, травиця, кутючик, стежечка; нахоща, труднощ, лінощ, мудрощ; трепка рука, темлива тіла, тректливий, метулливий, пронизуваний, сторожий, хресткий, чутний /чутне вужо/, виткий, повака зелень; рвонуться, винорснуті з хати, шдвестніся, охмарити обличчя, чванитися спироєзовними; думати-гадати, думати-придумати, хити-бути.

Подібна неологізми стрімчено у Франка, особливо в його перших поезіях: воленська, біднятко, бороменська, доленська... Ці постомі викликає враження спочу я до поневоленого народу. Також постійно вживані реальні слова: холод, голод, нестачок, переднівок, наймит, тяжка робота, море сліз, гніздо гризот, дума-мука... відзеркалюють важкі умови народнього горя, селянської нужди. В оповіданнях з Борислага Франко подає соціально насилені вирази експлуатації робітничої кляси.

Що сучасними творцями неологізмів треба підкористи поетичного Б.Антонія, що залишив їх багато у своїх збірках поезій /стрільчастоверхий, стрункочолі племена, вітер буйновійший, доглибна їдь, золотоморе/, Ерія Косача, якого мова суто насичена новими словами. Для прикладу нагадємо найзамітніші його неологізми на основі його тільки однієї поетеси п.з. "Вній і життя лімник", в якій робиться від оригінальних складників слів: а/ шарлатно-синій, солодкаво-млявий, тримко-рудий, кристалево-гранчастий, ніжно-красивий, ніжно-суренний, костробато-репаний, ніжно-лілєйно, червоно-гаряча, насыпкувато-владна, спорно- рожевий; б/ тарасобульбівська імітація, кам'яно-спокіна, качоносий, кінецьсвітній, солодкораптовно, білоодежна вінка, сонцесите кохання, салатноколірна стіна, іскрокаскадний кітник, проворомалинове гарення, золотокоса, зеленоока, китролобий крічок

Інші неологізми: осончений /о - і паренськи/, відсвіт на-тури, видиво, у трачі лук; прохолодь заги, п. синього прис-черку, проволоть, просинь літа, півтемні, мотлох, полить /- крба сторіч/, пуд крби, мерехт сталі хагтіти, захкотіти,

сокотіти, сокотять у траві; хмеліти, хмелів рідною землею; ти-
жо плакались комарі, сонде гляділось, сочилася синява...

Старий наросток єсть уживання залюбки у новотворах:
рекованість, розляпність, запашність, затишність, рудість,
одерхімість, склисність, іскренність шабель; як новотвори
виступають такі слова: згорання /від згорати/, в'янення, пе-
редгрозя, пустків'я, зеленоводдя, прошилля, свічнія проме-
нів; підозра, без підозри, падь перлин /падде/, відшивають
деякі старі дієприкметники: жахт'юче царство, вміливачі пісес,
шеврівчи лампон, давно загинуліх, розледарючу, шелевівчи
волоконня, мигтівчи пушок...

4/ Лексичні тонкощі виступають особливо в синонімах та
омонімах. Синоніми - то слова подібні своїм
значенням, але різною формою чи звучан-
ням, напр. корабель, судно, човен, пароплав, вітрильник, бриг,
каїк, моторівка...; волк, воїн, боєць, ховнір, стрілець, ко-
зак; хлопець, юнак, молодець, парень, парубок, легінь; гіль-
тій, гультай, гульвіса, гольтіпака, ледар, лежень, ледацьо,
драб, драбцьга, драбуга, харциза, харчаяка, ланець...

Українська говорна мова досить багата на синоніми. Осо-
бливо вживають їх народні думи у формі складення, сполученого
розділком. пийте-гуляйте /забавляйтесь весело/, плаче-ридає
шумить-руде, ой ходили-блудили, казали-говорили, любилися-ко-
халися...

Такі складні синоніми перейшли згодом у літературні тво-
ри: в'яне, сохне; реве, стогне хуртовина /Т.Шевченко/; думати
-гадати, сліззи котились-лились /Леся Українка/; також при-
кметникові синоніми знані із таких самих творів: любий-милій;
голий-босий; жив-здоров /Т.Шевченко/...

Мета цих мистецьких засобів підсилити, посилювати вра-
ження.

Омонім - то слово двозначне а може ма-
ти більше значень: коса - з волосся, із
заліза, з кукурудзів, з піску; брат - з родини, з манасти-
ря, титулярний; отець - сатьк синьчик, чернець; баб-
ка - мати матері або батька, клевчик до коси, нечіво, зілля,
гарасівка, забава, метелик; козак - лицар, герой, роняк, танець,
хрущ; храм - празник, свято, святиня...

Уживавчи омонімів говоримо двозначно. Це дуже улюблене
форма товариського життя, якої не розуміють приналежні спів-

розвівники. Омонім спричинюється до таємництви, якое послуговується часто членами одної професії.

5/ Мова школярів, бурсаків, учителів, лікарів, техніків, робітників, ремісників, залізничників, п'яниць, злодіїв, розбійників - має свої окремі слова, часто омонімічного походження. Все Котляревський застосовував у своїй "Перелицьованій Енеїді" нову бурсадську з XVIII.ст., що побудована 1/ на переставці слів, приrostків, наростики, закінчення, 2/ на жутчих новотворах; напр. борщів як три не поденіш - як 3 діньки /дні/ не єси; на моторомі розсердчить - на серці замоторошить; тяглом закинеш - кишку затягнеш; в буркоті закендешить в кендешу забуркотить; біг зачортить - чорт забіжить... Крім того Котляревський створив оригінальну макаронічну мову, складену з українських і латинських компонентів: панус, циганус, ласкам; пекунії, бенефіценції, санг'єс проливає, сцепtro управляє...

Характеристичний його вірш "рація":

"О рекс, будь нашим меценатом,
І ласкам туща покази,
Енеусу зробися братом,
О оптіме, не одкаши!
Енеус принцес є моторний
Формозус гарний і проворний,
Побачим сам ін номіне!"..

6/ Українські сучасні говори багаті на слова, для притлад, наведено деякі:

дедьо, кені /в надпрутському й гуцульському/	- тато й мама
старине	/ - старі батьки/
легінь	/ - парубок/
бутин	/ - зруб, ліс/
бутиж	/ - столи/
короми	хором / - сіни/
колішнє	/ - возвівня/
привилє	/ - забада при помережі/
новнечка	/ - дар молодим/
дзвінка, дзубарка	- торба/
рібта	- обгортка, спідниця/
ріпа	/ - картопля/
чандубурка	картопля/ - у наддністрянському
ліпаки	/ - вареники/

бліда	/ - стрічка /
сердак	/ - сірах /
какалко	/ - старший громадина /
рискаль	/ - застуці /
лейбік	/ - кафтан /
хазайк	/ - господар / у наддніпрянському
менька	/ - мати /
ягрилка	/ - сестра хінки /
утілка	/ - качка /
селезень	/ - качур /
кібіжка	головний одяг /
лоха, чорногуз	бусел, бувъко /
таман	/ - калитка / ...

§ 20. СЛОВО ВІР.

1. Словесне гніздо

Виберіть зі написаного опису слова подібні зовнішньою формою, та порівняйте їх.

"Коло нашої хати гарний сад. І в сусідів є садок. Мій Василь насадив багато цеп і заважи час якусь прадю в свій садочку. Деякі цепи густо посаджені".

Приглянемося до цих слів: ліс, лісова / яма /, лісичка / нора /, лісендя, лісичин / хвіст /, лісичка, лісеня, Лісиничі, Лісичи... Чим вони подібні?

Таку низку лів що подібні зовнішнію форму бр в і внутрішнім зв'истом назовем словесним гніздом.

2. Корінь, наросток, приросток.

Як у дереві є корінь, з якого виростає пень і галузя, так словесному гнізду є корінь, пень, нарости приростки.

Корінь находимо порівняни слова, що належать до одного гнізда і виділяючи їх найменшу спільну частину; напр.: земля, землиця, земельний, приземок, приземлитися, підземок, позем, дозем, поземник, поземелля, поземельний, наземлення, наземний, наземність, підземний, підземелля, надземка, земелька, земельник. Найменша їх спільна

та важна

частини значеневої земі. З неї утворені слова доромоюча частина, званих приrostками й наростиами.

Міндуайте нарости в таких словах:

книга, книговий, книгар, книгарня, книгарський, книгарняний, пан пані, панувати, панів, панове панове, панський, паненя, панство. панський, пановий, панночка, панування..., писати, писар, письмо, письменний, письмовий, писання, писанячко...

Доємкова словесна частина, що розташувалася корінь у словесному гнізді, надаючи його нове значення, звється наросток або суфікс наростовий suffix/

Якщо наростики дуже ширі, З яких допомогають утворюти щораз нові слова, тоді наростики утворюють відповідні до вживання їх до творення нових слів. Напр.: ки - росток - ник, бо ще тенер творить нові слова: прелестник, бесідник, підгучник, сільник, скарбник, молотник, пластик, моденник, обіжник, бездітник, візник, кашатник, шпичник, літник. І з цих же наросток ко: радощ, ліноз, мудрощ, хитрощ, ручкощ, любощ..., -к, -ок, -чик, стримбож, винадок, розвиток. До ертих откі належать -день. Колись творили слова, що означали особу носія: дій. учитель, гнобитель, понуктель, застідатель. Сьогодні завмерла його творча дія.

Ути відвіртається від чого-небудь до інших наростиок та з по-го-них творимо нові слова. Нар наростики -ач, -ець, -ун виконують його функції: слідач, слухач, наглядач, споживач, дописувач, видавеч, житун, лептун... Також наростики: -е, -ам в е на -ле ть до ворчих лубас; сина; гарца. Застідеться: літник; гарматник, -чик: лубчик гарматник; -аль: синаль; ок: синое.

Наростики виразняють частини овки, напр. головниця, іменникові наостики так: -а /розвязва/, -ак, -як /бідак, дідак, жідак, боліяк/ -ака, -ка /писака, коняка/, -ала, -аль, -яла, -оча чвала, скрипала, довгана/, -ар, -яр /байкар, комінір/ -ася, -ась, -уся, -усь, -ся, -уня, -нь, -уло Настася, Глась, Костуся, Навлусь, дідуясь, мамуя, дідусь -ач, -яч, -ека -ба, -елко, -ени, -ець, -єць,

·изо, -изм, -изм, -изна, -ик, -ник, -альник, -івник, -льник, -чик, -їк, -ило, -ално, -ин, -ина, -иня, -иня, -ист, -исько, -ище, -иця, -иха, -ич, -івна, -ій, -ість, -онд, -йт, -я, -к, -ка, -анка, -ко, -ло, -ня, -ство, -цтво, -зтво, -ук, -ок, -чук, -ух, -ула, -уга, -уга, -я/т/, -а/т/... 2/ Головні звіти про кметникові наростики з закінченнями: -авий, -яний /ховтай/ , болявий/, -евний, -елезний, -енний, -ецький /величезний, здоровенний/, -есенький /чистесенький/, -ивий, -ливий /балакливий/ -ин, -ін /мамин, Мар'їн/, -иний, -чний, -инячий, -ичний, -очий, -ичний, -истий, -істий, -ичний, ічний, -ів, -ів, -ісінський, -кий, -мий, -ний, -орий, -евий, -вентий, -ський, -дукій, -зький, -угатий, -матий, -учий, -удий, -вчий, -ячий, -адий, -ящий... 3/ Наростики дієслово-ні: -а-, -я- /літати, ьечеряти/, -и-, -ї- /калічити, майти/, -і- /зеленити/, -ну, -ону- /рубнути, кинути, рвонути/, -уват-, тва-./купувати, малювати/, к + а, к + ну /ожкати, крикнути/ т + а, -от + і /докотати, булькотати/, -оньки, -еньки, -еси, -унечки, -усі, -ці, -ки /істонки ходоньки, спатус.

Функції наростиок іменників є так поділити:

наrostki, що означають особу носія якоїсь дії чи професії:

-ак,	співак ішчик;
-ар, -ир:	кобзар, голяр;
-ист:	бандурист;
-ака, -яка:	пряха, дбаха;
-ир:	проводир,
-иха:	кравчиха,
-ич:	помагач, втікач,
-аль, -алля:	коваль, швали,
-сь:	жнець, купець,
-тель:	учитель,
-ун:	дерун,
-уха:	цокотуха;

2/ наростики, що означають особу носія якоїсь прикметності

-ак, -як:	дирак, голяк;
-аль, -алля:	носаль, красуля;
-ань, -аня:	зубань, біланя;
-ан, -ин:	лисан, дідуган, стоян;

- ець: старець, удівельць;
 -ик, -иця: мученик, самциця;
 -уля: красуля...

3/ нарости, що означають
місцевини, чи стану:

- ин: русин, сербин, львов'янин, міщанин
 -як: поляк, подоляк, болгаряк, вояк
 -ець: німець, українець, полтавець, чужинець...

4/ нарости на означення роду походження:

- ич: панич дідич,
 -ович, -евич: полович, царевич
 -енко: лимаренко,
 -ївна: бондарівна, мельничівна,
 -ек: Костяк,
 -чук: мельничук,

5/ нарости наряддя:

- ак, -як: дзібак, блак,
 -ло: рало, мило,
 -ко: шаливо, курив
 -ино, -ално: діштино, пушално

6/ нарости масця дії:

- исько, -ице: хитнисько, хитнище, грнисько, огнище;
 -ня, -зна: робітня, кузня;
 -ївня: жодівня;
 -ина: долина, низина

7/ нарости для вирізлення самців, самиць:

- ак: гусак; лошак
 -ця: вовчиця;
 -ко: голубка, пуска;

8/ нарости для вирізлення жінок:

- иця: учениця;
 -їня: княгиня, господиця;
 -ка: співачка, лялечка;
 -иха: левчиха;
 -ова, -ева: братова, коралова;
 9/ нарости для вирізлення маліх істот
 -еня/т/: козеня, левеня;
 -а/т/, -я/т/: гуся, кача, курча;

10/ нарости нестяжаності і здрібнілості:

- к, / ск/: візок, дубок;
 -ка: ручка, харка, стрілка;
 -ко: татко, Левко; вужко, молочко;
 -енька, -еньке, -інка, -онько: криничен'ка, серденько, козаченько, липенько, соколов'ко, матінка;
 -чко, -очки, -омок: батечко, листочек;
 -ек, -чик: англік, волик, братчик;
 -ятко, -атко: телятко, курчатко;
 -едъ, -ца, -де: ытредъ, церковця, віконце;
 -на: хатина, дівчина;
 -уня, -уся: бабуся, матуся, мамуня;
 -унь, -усь: дідунь, татусь;
 -сь, -ся: Тася, Івась;
 -ась: Михась;

11/ Наростки згрубності, знегаги, іронії:

- пелько, -ице: хлопчишко, бабице, чорнище;
 -ака, -яка: рубака, писака, забінка;
 -ик, -ика: віслюк, гадюка;
 -уга, -ига: злодіга, п'яніга, хануга, товпига;
 -уля: дівуля;
 -ло: онудало;

12/ Наростки для абстракцій:

- ізм, -ізм: демократизм, фальзим, осоротьблазм;
 -ість, -опі: радість, злість, хитріща;

13/ Наростки, що означають дії, стан, вислід:

- я: житти, писання;
 -йт: тупіт, щепіт;
 -ине: біганича,
 -ск: начинок, недостаток;

14/ Наростки властивості речей:

- на: величина, глибина;
 -ста, -ета, -ечка: висота, дорожечка;
 -ість: молодість;
 -ство: братерство;

15/ Наростки збірноти:

- я: волосся, зілля;
 -на: березина;

- ство: товарство
 -иво: м'ясиво;
- Функції наростків прикметникових:
- 1/ наростки присвійності:
 -ів, -овий, -евий: братів, Петрів, воловий, овочевий;
 -ин: материн, кінчин;
 -ий: книжий;
 -ський: панський;
 -ний: народний
- 2/ наростки матеріалу:
 -ний: мідяний;
 -овий: шафровий,
 -ний: срібний;
- 3/ наростки відношення і приналежності;
 -овий: дубовий, науковий,
 -чий: творчий;
 -ський, -цький, -зький: лідерський, козацький, кавказький;
 -яній, -аний: вовняний, гречаний;
- 4/ наростки посилення прикмет:
 -есенівський: дрібнесенський;
 -енський: маленський;
 -ухатий: подоргуватий;
 -огинний: слабовинний
 -ній, -авий: біляний;
- 5/ наростки побільшення прикмет:
 -ений: величезний;
 -єзний: здоровоєзний;
- 6/ наростки порівняння прикмет:
 -ший, -ліший: багатший міншій; довший, кращий /з крас-лий/;
- 7/ наростки давніх дієприкметників:
 -ний: знаний, г'яний;
 -аний: нечуваний;
 -озваний: здоганий,
 -тий: скритий;
 -лий: рослий;
 -евий: бузалий;
 -лай: сиретлий;
 -чий, -учий, -вчий, -уцій, -цій: будучий, трудящий, зивидливий;

-ний, -вший: померший, минувший;

-ний: видний;

Іри ростки або префікси /латинські: praefix - то допоміжні слова отворчі частини перед коренем слова. Вони звужують і обмежують основне значення слова. найчастіше пристки то прийменники: без, в, у, від, віді-, од, оді- до, ді-, зо-, зі-, ізі-, ізо-, с-, іс-, за, між, межи, на, над, наді-, о- об, обі-, обо- перед, передо-, під, підо-, піді-, по-, пі-, після, поза, поміж, понад, попід, при, про, проти-, су-проти-, серед-, через-. Інші нарости: ви, най /з давніого на -й/, не-, па-, пере-, пів-, напів-, полу-, пре-, пред-, роз-, розі-, су-, -уз, -вз-...

Напр.: брати, зібрати, надібрати, побрати, вибрати; ходити, прихід, нахідка, похід, походжати, обходить, заходить, вхід, вихідний, сходи, відходить, стати, пристань, підстава, обстанова, постанова, настайній...

3. Складні слова

Українська мова творить постійно складні слова. Деякі з них стародавні, інші молоді. Деякі постали із цілих слів, інші з коренів, ще інші з частин слів.

Складні слова утворені з:

- 1/ іменника та дієслівного кореня з допомогою сполучення -о-, -и-, -е-: хлібороб, вітрогон, водопад, горлоріз; землетрус, країнід, життєпис...;
- 2/ прикметника та дієслівного кореня: первотвір, далекогляд, далековид, далекомір, первовазір, первовік, перволіт, первочіт, первоук...;
- 3/ двох іменників: крайнебо, верховіття, верхоріччя, вододіл, водосграття, водоспуск, родопіло, носоріг...;
- 4/ прикметника та іменника: біловус, кривоніс, легкодух, жовтодзюб, легкоатлет, живопліт;
- 5/ іменника та прикметника: життєздатний, життерадісний, прагнездатний...;
- 6/ двох прикметників: слаг осінній, темносірий, яскравий, яскравий, ясковий, косожий;

- 7/ прикметника та іменника з прикметниковим закінченням: передньослівний, кривобедрий, другорядний, високоякісний...;
- 8/ дієслова в наказовому способі та іменника: варивода, палидвір, нагнибіда, верниволя, крутиголова...;
- 9/ прикметника та дієслова: лихословити, легковажити;
- 10/ складних прислівників: ліворуч, праворуч, горлиць;
- 11/ із цілих слів: добреніч, двоєвір'я, нісенітниця, спаскібі /із спаси Біг/, дванадцять /із два + на + десять/, азбука...

Не всі складання зрослися в одне поняття. Тому часто вживали розділки: ясно-рожевий, культурно-освітній, раз-у-раз, давнім-давно...

В останніх часах постали складні слова з частин: робфак, дитбуд, літфак, завкаф, радгосп, ліжнеп, завпред, укрдеревпром. Також з брев'ятури сьогодні загально вживані: УЗУ, УТГІ, КодУС, НТШ, УН, АМРо, МУР, УНДО... Кожний знак є скороченою якоюсь назвою Український Вільний Університет. Комісія Допомоги Українському Студентству...

§ 21. ІСТОРІЯ СЛОВОТВОРУ.

Є здогад, що в давнині наша мова вживала більше кореневих слів, ніж сьогодні. Ці слова були односкладові, напр.: ук, ста, да, лог, верт, роб... Важільше вживано кореневих слів, що своїми звуками наслідували звуки, шуми, шелести природи. Згодом мова розвивалася коренем наростками і приrostками, надаючи їм нових значень і значеневих відтінків; напр. приrostка не- почали вживати у позитивному значенні того значення, що мав корінь: ук, лад, друг, ліл, вір, хад. Так постали заперечні кореневі слова: неук, нелад, недруг, неліл, невір, нехад...

Преросток, що виник з прийменника з /с/, надавав кореневі значення доконаної дії: дати, здати, здача; робити, зробити..., приrostок під- надав значення обставини місця; напр. до кореня ста: підстава, підхил, піддача, піднос...

Також нарости змінювали різноманітно значення кореневих слів. Деякі кореневі слова береглися в нашій мові із їхніми значеннями до сьогодні: сад, пах, пил, плив, рух, сип, кіп. Деякі корені піддавались закочкам звукових перехідів:

- 1/ під впливом палятальністі корінь ук змінився на уч; подібно бог на бож, дух на душ...;
- 2/ закон повноголосу змінив теж старі корені: враг на ворог; влас на волос, млад на молод, брбр на берег, врід на веред;
- 3/ закон перезвуку о, е, на опанував багато коренів: ров - рів, дол - діл, мèд - мід, печ - пич, лог - лож, ліг - ліх...;
- 4/ времін також і доброзвучність спричинила зміни в коренях: ук, уч, вч...
- 5/ старе чергування кореневих голосних звуків наступило в таких випадках: е - і: летіти - літати; гребти - загрібати; нести - замітати;
випадне е - и: беру, брати - вибирати; /у/мерти, мру, умирати
о - а: ломити - ламати; котити, качати
е - о: нести - носити; вести - возити
зміна голосності в'яжеться тут із зміною значення дієслова.

§ 22. НАГОЛОС /АКЦЕНТ/

Мотрій із складів у нижче наведених словах вирізняється підкресленим у вимові, наголошеним?

Ру-ка, ру-ки /мої/; але: мої руки; дерево, того дерева, але: ті дерева; сестра, мої сестри; але: мої сестри...

Наголошений склад вирізняється між усіма. Вимовляємо його сильніше й трохи вище інтонаційно. Наголос тобо в різнесення у вимові якогось складу Український наголос динамічний, бо наголошений склад вимовляється з більшою напругою голосу. Він вільний, бо не зв'язаний з якимсь постійним місцем у слові. Він розмішаний, і може змінити своє місце наявіть в одному й тому самому слові.

Напр.: село, села; мн. сёла; перо, пера; мн. пера; відро, відра; мн. відра; нога, ноги; мн. ноги; книжка, книжки; мн. книжки; пісня, пісні; мн. пісні, пісень; голова, голови, голові; голови, голів, гололам, головах; берег, берега, мн. береги; ліс, лісу; лісій; голос, голосу; голоси; місяць, місяця; місяці. казу, казе; казем, казуть; паль, палиш; хвалю, хвалиш..

Часом наголос удержується на ростковому, або приростковому складі ру́бáка, рубáки; рубáки, рубáк; коня́ка, коня́ки; коня́ки, кони; красу́на, красу́ні; красу́ні, красунь; княгíнія, княгíні; зáклика; зáклики; нáмр, нáмрі; наголос, на-
голосу; наголоси, наголосів; чорнáвий, чорнáве, чорнáви, чорнáві; подовгáстий, подовгáста, подовгáсте; подовгáсті; жовтáвий, жовтáва, жовтáве; жовтаві ... Часом може бути постійно на переневому складі: пíддáний, пíллáна, пíддáні ...

Як бачимо з прикладів, наголос може бути постійний на словотворчих складах. У довших та складених словах розрізняємо звичайно головний і побічний наголос: нéпримирéнний, сíгрогрýй; непримиреними спíвробітни-
камí. Наголос має част **Функції**
лексичні або **граматичні**. В першому випадку наголос диференціює значення слів, в другому їх форми:
мука /терпнія/; мукá /бородно/, горóд /псто/, горóд /земля
під городину/; дорогá /прикметник/, дорóга /іменник/; пíзнáй /теперішній час/, пíзнáй /майбутній/; руки /однина/; руки /іно-
дина/...

В лемківському говорі акцент на другому складі від кінця, як у польській мові: пирóги; вóли; сéло, сéла; éден, éдна, éд-
не, син, сина; синів; скáла, скáли ...

§ 28. ЧАСТИНИ МОВИ

"батько, мати, брат і сестра - то моя родина. живе нас також дідуся, батько моєї матері. У моого сусіда немає ні бать-
ка, ні брата, ні сестри. Він має тільки матір. Вони живуть у
моого дідуся".

Приглянутися до слів, що повторюються у наведених речен-
нях. Як вони відміняються? Одні слова відміняються, а другі
залишаються завжди в одній і тій самій формі. Отже, буваєть
від інні та невідмінні частини мови.
Напр. чоловíк, нема чоловíка, з чоловíком, цих чоловíків...,
гарний кінь, нема гарного коня, на гарному коні; гарні коні.

жив собі дід, а в діда була дочка. Дід звався Пилип, а
дочка Ганна.

Логічно слів вищезгаданих реченнях означаєть імена **суб-
тє** речей?

1. Імена осіб та речей - то іменники

Іменники діляться щодо значення па:

- а/ конкретні /ді си/ - тобто такі, що означають істоти й речі дійсні, дослічені змислами; напр. хлопець, ваза, ворота, золото, качка, кінь, гора, отіл...;
- б/ абстрактні /уявлені/ - що означають уявлені поняття: чеснота, доброта, зависть, гнів, одчай...

Іменники можуть означати:

- а/ особи, напр. брат, учителька, швець, дитина /особові іменники/;
- б/ речі, напр. перо, чернило, папір, коза, лев, камінь /речові іменники/;
- в/ живі істоти, напр. собака, теля;
- г/ власні імена: напр. Василь, Марія, Київ, Дністер, Говерля, Чорне море, галичанин, поліщук, львів'янин;
- г/ збірні імена, напр. череда, лас, чота, армія, збіжжя;
- д/ сдінничні імена, напр. вівся, дерево; воїк, стрілець, овес;
- е/ гатункові імена, напр. курка, ріка, гора, місто, чоловік;
- з/ матеріальні імена, напр. ковк, сукнє, рідине, пелюш.

Щодо форми іменників будуть:

- 1/ прості, напр. корова, пач, дитя;
- 2/ складні, напр. верболіз, сагомаз, міноловка...

Іменники, утворені з дієсловів, звуться віддільними, напр. ходити - ходіння, малювати - малювання, пити - пиття, жити - життя...

В білу намітку хтось землю покрив	/в яку намітку?/
Хтось соромливий.	/який?/
В білу намітку з пречистих снігів,	/з яких снігів?/
В думу спокійну, без руку, без сліз	/в яку думу?/
Чистий, світлий, терпеливий...	/який?/
Ранком імлистим просасний, блідлій	/яким ранком?/
Привид журавливий	/який?/
В срібнім тумані вартує сумний,	/в якій?
В білій молитві лістинув своїй	/який?/
Чистий, святий, сорочинський...	/який?/

Про що під час мовлення може якій яка, яке, в який, в якім? На питання: якій, яка, яке які в різних формах відповідають прикметнику.

2. Прикметники означають прикмети осіб та речей.

Прикметники можуть означати звичайну прикмету, або прикмету у вищому й найвищому ступені; напр.: гарний, гарніший, найгарніший; високий, вищий, найвищий, білий, біліший, найбільший, славний, славніший, найславніший.

Розрізняємо три ступені порівняння: рівний, вищий, найвищий. Вищий творимо через додання до кореня наростики *-ий/-ійши*/; найвищий через додання прикметника: *най* до вищого ступеня. Буває також неправильне ступенювання від різних коренів: *вливий*, *гіркий*, *гарний*, *кращий*, *добрий*, *ліпший*; буваєть також отупенювання через опис: *срібний*, *більше срібний*, *найбільше срібний*, *дуже срібний...* Деякі наростики функціонують як обозначення ступенів прикмет: *-чеснікій*, *есенікій*, *-енькій*: *більшій*, *біленький*, *білесенький*, *білосінський...*

Прикметники означають щодо змісту:

а/ зовнішні прикмети, що їх зміслями можемо зображенити

Вивасмо їх до окреслення форми, матеріф., барви..., довгий, круглий, золотий, яскій, голосний, солодкий, квасний, запашний, смердичий, теплий, чорний...;

б/ внутрішні /духові/ прикметники: пильний, покриваний, гордий, служняний, чесний...;

в/ принадлежність кому, чому: батьків, батькова, батькове, материн, материна материне; сестрина, -а, -е; Шевченків, Шевченкова, Шевченкове...

Щодо форми прикметники бувають:

а/ прості: щасливий, високий, любий...

б/ складні: чорноокий, яблунеточій, високоякісний...

в/ короткі: пеган, дрібен, єдоров, годен...

3. Прочитайте ці слова та порівняйте розбиті слова:

Василь добрий товариш. Він завжди помагає мені /Івасеві/. Ти /Михась/ також знаєш Пого /Василеву/. Моя /Івасєва/ сестра то Пого /Василева/ тітка.

Він ти, меня, Пого - зросту: *менники* /Василь Івасеві/ Михась, Василь, Моя *твої, своя, мій, твій, свій, наш,*

ваш іх заступають прикметники /Гасєва, Василева.../; хто, що, кого, чого, ніхто, ніщо - то займенники, що заступають іменники.

Займенники то частини мови, що заступають іменники та прикметники

Цей добре береже своєї єнравки. Котрий? Оцей. Ця добре веде себе, Цьому треба дати нагороду. А це мале чиє? Воно нашої сусідки. Прийшло зо мною, щоб поглянути на вас.

Цей, ця, це, цього, цієї, ції, цьому, цим, у цім; ці, цих, цим... Він, вона, воно, іх, ім...

Котрий, який, котра, яка, котре, яке, котрі, які, хто, що, кого, кому, чому; мій, мої, моя, мов, твій, твої, твоя, твое, свій, своя, свое, наш, ваш, іхній - то займенники.

Займенники ділимо на:

- 1/ особові: я, ти, він, вона, воно, вони; ми, ви;
- 2/ зворотній: себе;
- 3/ присвійні: мій, твій, свій, наш, ваш, іх, іхній;
- 4/ вказівні: цей, оцей, той, тамтой, такий;
- 5/ питальні: хто, що, чий, котрий, який;
- 6/ відносні: той, хто, той, що, який, котрий;
- 7/ неозначені: хтось, щось, дехто, дещо, аби хто, який будь,
- 8/ загальні: весь, кожен, інший;
- 9/ заперечні: ніхто, ніщо, жоден, нічий;

4. Прочитайте цей уривок з опису та виберіть числа:

"Тут на столі багато книжок. Аж п'ять іх. З тих п'ятьох найкраща - то "Кобзар" Тараса Шевченка. Я маю також багато книжок. У мене ціла книгосхідна. Є іх тридцять вісім. А нумо порахуйте: одна, дві, три чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять. А тут знов десять, а тут дванадцять, та ще три. Ця друга книжка то "З вершин і низин" Івана Франка". Ця третя то твори М. Коцюбинського.

Слова, що означають числа, звуться числівники

Числівники ділимо на:

- 1/ головні: один, два, три..., десять, двадцять, п'ятдесят, сто п'ятдесят, тисяча п'ятсот
- 2/ порядкові: перш, другий, третій, четвертий п'ястий, сі

сячний, маленький ...;

- 3/ дробові пів, чотири п'яті, сім десятих, одна тисячна...;
- 4/ інші: дівчі, тричі, п'ять разів по шість...;
- 5/ неспочаткі: багато, мало, кільканадцять...;
- 6/ відриг троє, п'ятеро, сидлово...

Іменники займенники, прикметники, числівники - то імена.
«Яка чудова сінь. Ідемо в поле. Хочемо бачити, що там тепер
діється. Поживки вагони. Гострий плуг відрізує рівні скиби.
На чепігах опертий орач оре чернозем, Зволочить, засіє і буде
нарік новий хліб.

Що роблять /діять/ селяни восени?

5. Слови, що значать діяло або
стан - то дії слова

Дієслова бувають:

- а/ самостійні, якщо мають виражати присудок, напр. співаю, ходиш, несе, вчаться;
- б/ допоміжні, що самі рідко коли бувають присудком, але звичайно виступають як присудки в сполучі із самостійним іменником, прикметником, займенником, числівником, дієприкметником і творять вкup з ними складні форми та присудки; напр. форми дієслів: бути /є, був, була, було, були, буду, ти був би, вона була би була/, бувати, статися, йнятися /ходити/, могти /можеш зробити/, мусіти /муси сказати/.

Приклади: Він є учнем третьої клясі. Я є п'ятиріз з черги.

Часом і ці допоміжні дієслова бувають самостійні, якщо мають особливе значення; напр. Бог є і буде /існує і буде існувати/, Він буває в їх домі. /Він заходить до них/ Я так муру.

Щодо змісту самостійні дієслова бувають:

- а/ суб'єктні /підметові/, яких дія обмежена тільки до підмета. Вони не мають додатка; напр. ходжу, хворіє, пропадаєт.
- б/ об'єктні /додаткові/, у яких дія підмета переходить на якийсь додаток в різних відмінках; напр. я бачив берізку /в./; поганий хлопець цурається батьків /р./, батько прощає синові /д./, говорить устами /о./...
- в/ неособові, що мають при собі означеного підмета та вживатися в формі третьої особи: бликає, гриється; морсається, нудить, співає, днів вічорів, багатіється, мається...

Особливі дієслова можуть бути:

- 1/ перехідні якщо додаток є у нахідному відмінку: бачу гарну сколицю співає гарну пісні; пишем домову задачу;
- 2/ неперехідні, якщо їх додатки є в інших відмінках: він бавиться вагаджами, вона тішилася дарунком...

Пригляньтеся розбитим дієсловам:

- 1/ Хата горіла однаже її врятували. Вона не згоріла.
- 2/ Хата згоріла, зовсім згоріла.

Яке значення має розбиті дієслово в першому випадку та в другому? Котре них означає доконану дію, а котре недоконану?

Котре тут дієслово означає доконану дію?

Він купував калелих, але не купив.

Вона писала задачу, але не написала.

Ми верталась з театру й розмовляли про останню драму.

Як вернулися додому, вастали тут уже вечерь на столі,

Купувати, купував, макував, брав, вертальсь, писав - то форми недоконаного виду дієслів.

Купити, купив, намакував, забрал, вернувся, написав - то форми доконаного виду дієслів.

Порівняйте нижче наведені дієслова щодо значення та означать їх вид:

знати - пізнати, зазнати

бачити - побачити

посилати - послати

відсилати - відослати

брати - відобрести

нести - понести

Якими способами осягаємо докопаність дії?

Яке значення маєть такі форми:

пізнати /тепер/, але: я ще тебе пізнати /в майбутності/;

бачу /тепер/, але: побачу, побачимо.

Форми теперішнього часу доконаного виду мають значення майбутності.

Який вид дії видають підкреслені слівця у цій уривку Василь Гоголь у своїх життєвих спогадах. Приведеться ж питання, скільки разів? / і знов іде на поле /скільки разів?/, що до вечора звести все збігах. Помогли

йому /скільки разів?/ добре сусіди. Помагала йому цілій день уся челядь /довго?/ Одні подавали їжі, другі відбирали /наворотами/ інші кидали на пізта накладали. Я теж помагав, бо поганяв коні.

Шорівніть види таких дієслів:

возити /кілька разів/	везти /довго/	- звісти /раз/
носити " "	- нести "	- принести "
водити	- вести	- відвести
походжати	- ходити	сходити
побирати	- брати	- зібрати

Якщо дієслово виражає повторну дію, називаємо його нараторним. Якщо дія якогось дієслова триває довго називаємо його протяжним. Дієслово, що виражає одноразову дію, називається одноразовим у противівсти до багаторазового

Вищукайте в цьому уривку іменники та означіть їх гатунки:
"Ліс ще дрімав в передранішній темні... Непорумно стоять дерева, загорнені в сутінь, рисно вкриті краплистов росою. Тихо павкури, мертв... Лиш де-не-де прокинеться пташка, чепівним голосом обізветься з свого затишку. Ліс ще дрімав... звінним небом уже щось дістася: воно то зблідне, наче від паху, то спалахне сльозом, немов сід радощів. Неосміниться, небо грає усікими барвами, блідним сльозом торкає вершечки чорного лісу... Стрепенувся прешті ліс і собі заграв..., замежостіли збуджені листочки оповідаючи сні свої, заметулилася

травиці комахи, розігнулося в гущіні голосне щебетання й скиннуло високо туди, де небес міниться, де небо грає всікими барвами..." [М.Ксенофонтій].

Вищукайте у вищенаведеному уривку займенники та означіть їх назви. Вищукайте у нижченнаведеному уривку дієслова та означіть їх гатунки:

"Хтось стиха завів пісню; до нього пристав ще один голос, за хвилину підхопила й репта... Співано чумацьку пісню.

Не знаю, чи то з усіма таке дістася, чи то лише зі мною спрагли усього рідного, тепер далекого від мене але звуки пісні, що торкалися моого вуха, лягали м'яко зіпса фарбами, малювали мені з дивностів небрігів пізн образи. я покажу тебе

на крилах пісні в давно минулому, я жив у минулому, я бачив, я чув, в трепетанням сердечни сдував смуток, радість та всі періпетії тих почувань...

Ясно, ясно сонечко сходить,
А хмаресенько заходить...
Смутен, смутен чумацький отаман -
Він по табору ходить...

І уявляється мені степ. Широкий, необмежений, незайманий степ. Передранішній вітер злегка хвилює тирсу. Бліде небо мигти вірками до блакиту, що сповила степову далечину. У оциному тумані ледве мріяє магнолія. Чорніють вдалека лози. Мешк небом і землею якось тасмана змора. Чи то вони чаклють удвох, чи що, бо якось таємницей віс од того необмеженого синього простору..." |М.Кочубинський|.

Крім відмінних буває ^{тъ} тез невідмінні частини мови. Виберіть із цього уривка такі, що не змінюють своїх форм.

"Надворі було темно і в хаті стало тихо-тихо. /де, як?/
Нараз хтось постукав у хатнє віконце. /коли?/
Сталося це так несподівано, що зразу /як?/
ніхто не вірив сам собі. Але стукнуло вдруге /коли?/
і ще раз, і чути було виразно, ясно, голосно /як?/
Господар підвівся ві свого місця і пішов відчиняти
двері; його гості та приліті смоکтали безпечно, /як?/
як перше, лульки. |М.Вовчок|.

6. Прислівники то невідмінні частини мови що відповідають на питання: як, коли, де.

Вони здебільшого пояснюють дієслова, прилягають до них та визначують обставини, місце і час дії.

Прислівники утворені з прислівників мають закінчення:-о, -е. Вони можуть ступінюватися темно, темніше, найтемніше; весело, веселіше, найвеселіше; досьро, довше, найдовше; добре, ліпше /від іншого кореня/, найліпше; погано, гірше, найгірше; мало, менше, найменше.

Поза ступінюванням прислівники не змінюють своїх форм. Вони бувають: 1/ первісні, з приrostками, наростиами, або з іншими слівцями: всіди, тоді, колись, трохи; ніяк, ніде, деюсь, кудись...

2/ у скам'янілих формах, що із відмінних стали невідмінні прислівники 'ови': сьогодні /огор-

-дня/, мабуть /мас бути/ торік /тъ рокъ/, спасибі /спаси-біг/, зараз...

3/ утворені з іменників та прийменників заміж, назустріч, насилу, додому, опочатку, доовіта, завчасу, вранці, влітку, взимку, вкучі, вночі, увечорі, поволі, взагалі...

4/ утворені з іменників в орудному загалом, гуртом, юрбою, миттє, самотою, верхи, назирці, пішки /оруд.мн./, дарма, крадькома /орудний двоїни/...

5/ із давніх прикметникових форм і прийменників згорда/-сь горд-а/, зближка /сь близьк-а/, звільна, зокрема, знову, вцерше, восстане, вліво, вправо; передусім, потихо, помало, потихенько...

7. Невідмінною частиною мови є також прийменник, що має функцію відношення між оловами, особливо між іменника і та дієсловами; звідси походить їх назва

Прийменник лучаться з такими відмінками:
 з родовим: без, біля /біля моря/, від /од/, для, до, з /із, зі, зо/, за, коло, крім /окрім, окроме/, після, проти, ради /чого ради/, серед, в /у/; складні заля, заради, з-за, із-за, з-між, з-над, з-перед, з-під, з-поміж, з-посеред, з-попід, насеред, побіля, з-понад, поперед, посеред; давні при-
 з лівники близько /чого/, верх /верх дерева/
 довкола, довкруги, навкруги, замість, місто мене;
 зверх, кінець, край, на кінці, з краю, коло, круг, кругом, навколо, навпак, напроти, навпроти, назад, позад, наперед, поперед, нарізно, недалеко, опріч, попліч, поруч, побіч, поверх, поряд, потім того, просто хати, уздовж, уподовж, упоперек...

з давальним: к /к/ к чорту; д, ід /д мені/...

із знахідним: в, у, за, крізь, на, між, над, о, об /об землю/, під, перед, по прос через; складні запро-
 що; зачерег мене, почесрез...

з орудним: з /із, зо/, за, між, меїш нэл під, перед, поза, по-

міх, попід...

в місцевим: в, у, на, о, об, по, при...

Як бачимо, деякі прійменники можуть лічитися з різними відмінками; напр.:

- 1/ з родовим, знахідним і орудним з /зі, із, зо/, за, міх. В прійменнику з'їшлися колишні два прійменники: ісь, сь; вийти з хати /род. ісь.../, але: з собою, з тобою /орудн. сь/; з тиждень буде тому /із знахідн./... за давніх часів /з родов./, питався за тебе /із знах./, сонце з'їшло за обрій /із знах./; тутити за кімовь /з орудн./...; міх коней, міх кіньми.
- 2/ з родовим, знахідним і місцевим в/у/; у матері, у сина /родов./, подався у хату, поїхав у Київ /нах./; сидти в хаті /місц./...
- 3/ з давальним, знахідним і місцевим: по; по тисячі карбованців, у приолівниках, що складені з прійменника: по-давальному, по-нашому /давальн./, по воду /знах./ по словах пізнаємо /місц./.
- 4/ із знахідним та місцевим: на; на поле /знах./ пішов; на полі /місц./.
- 5/ із знахідним та орудним над, перед: над деревом; над моє першу мілку /знах./; перед школою /оруд./ перед школу /знах./

Виберіть прійменники з цього уривка та означіть їх функції.

"Смерком бандурист із своєю поводаторкою були вже коло табору, що розкинув свої намети недалеко від річки, серед широкого, пахучого, свіжого поля. Бандуриста загляділи ще здалеку, але він поволі наблизувався до самого табору. Поява його для багатьох була приємна; коли він заграв на бандурі, усі слухали; про несміливу дівчину із спущеною до землі головою геть позабули. Усіх чарував бандурист.

|За Марком Вовчком|.

8. Сполучники підчакають окремі слова та цілі речення; напр. Батько й мати. Учитель і учень. Стіл та крісло - то вся моя обстановка. До сполучників зачислимо й такі слівця, що розлучають, виключають, протиставлять, заперечують дії; напр. Або я, або ти підай Але я, ан ти до цього не маємо снаги. Чи так чи інакше, а вмerti треба. Та краще все так, ніж під плотом тинятись Але ви так не кам'ять.

Сполучники починають підрядні речення: аби /Аби були во-
ли, буде кому пасти/, дарма, що, коли, доки, поки, скільки,
скоро лікш, хоч, що, як...

Значення сполучників: 1/ с *дн*а *лн*е, напр.
а, і, ї, та, тай; 2/ *протиставн*е, напр. а, але, алеї,
зате, та; 3/ *розділове*, напр. або-або; ні-ні, авт-
ані, то-то, хоч-хоч, чи-чи, як-як, як-так; 4/ *порівняль-*
*н*е, напр. мов, немов, будім, будім то, як-так, ніж, неначе,
наче, ніби, як; 5/ *намірове*, щоб, аби; 6/ *причинове*,
бо, тому що; 7/ *чесове* коли, як, скоро, поки,
доки; 8/ *допустиве* хоч, аби, /Аби лия, а ярмо знайдеться/;
9/ *умовне* як, якби, якщо, коб, коби; 10/ *наслідкове*: так, що, так, аж; 11/ *підсилють* е, а,
та,/да/, адже, аджеї, ба; 12/ *питальне* чи, чи ж, що;
13/ *пояснине* себе, тобто...

9. Слівця звичайні що підсилюють
інші частини мови заперечувати
їх, або творять різні форми від-
міни - то частки. Наприє, ж, би, б, бо, бож, ну,
кумо, не, ні, ко, та... Деякі частки вже злилися з іншими
словами й формами: -ся з дієсловом -сь /но голосних/; він
учився; вона теж учила; -му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть
для творення майбутнього часу, аби-, абишто, абищо; будь-,
будьхто, будьякий, небудь-, хтонебудь, де-, дехто...

Особливо в говоровій мові частки є улюбленим засобом
виразу ї сили: та й, да й, а, ой, ох, й, ще й, що... Вони мо-
жуть займати найрізніші місця в реченні, особливо в піснях
для доброзвучності:

Ой, зайди, дійди, зірочко та й в очірняя. мене ж мати
та й не била. Молодая та дівчинонька ой за козаком плаче. До
на Чорному морі... З народньої творчості частки перейшли до
поезії Шевченка й Лесі Українки.

10. Вигукі виражаютъ зворулення,
почування бль -радости, гніву,
кажу захоплення, захвату зди-
вування горя обурення, огиди,
зневаги, несподіванки, смутку... Вони
теж невідмінні частини мови.

Ось вони: ай, ах, а, аж, ав, е, ей, ех, гей, ох, ой, о, у, ух, гү, хм, 1-1-1, а пхи, овка, геп, бумо, баҳ, бух, бур, бир, гоз, гол, кап, ой-ой... а-я... еге...

До вигуків дочисляємо також клички на звірів та приманки на-на, гей цабе, цу-цу, ой гиля, гиля, тась-тась, тю-тю, ато, ато, кось-кось, віо.. гав-гав, мяв-мяв, кир-кир, бир-бир, гу-гу-гу, му-му...

Виберіть з цього уривка невідмінні частини мови:

"Одначе, потураючи серця, вона не забувала про доручену їй справу і йшла лвидко, якмога. Ось перший гай, увесь наскрізь пройнятий кармазином заходу. Скільки тут квіток цвіте й пахне! От знову поля, розквітла грека, бренчать роем бджоли. Близесенько хахавкнула перепілка. Ось і місток за гасм. Хтось ніби же неється прутко. Треба поглянути, звідки й хто. Схожий ніби на татарина. Егє, таких зустрічала вона вже не раз і постійно від них ховалася. Чи не сковатися й тепер? |М.Вовчок|

§ 24. ВІД ІНА

1/ Відмінні частини мови змінюють свої форми, визначають в той спосіб взаємовідносини між цоодинокими словами в реченні.

Напр.: Наш села окружено садами. В садах повно овочевих дерев. Буває тут і пасіка в затишку. І хати біленікі, і чисті подвір'я. А там далі за селами буває поля й байраки. На полях живуть золоте збіжжя. Ох, тужко за рідними селами, за нашими полями!

Приглянеться, з яких частин складені змінені форми: сел-а, сел-ах; наш-і, наш-ими; бува-є, бува-ть...

Незмінна частина слова у реченні зветься пень. Додані до пень частини слів, що змінюють їх форми, звуться: закінчення.

Додайте закінчення до пень: дід, лис, город. Що станеться з цими словами?

Додайте закінчення до пень: жаб, риб, хат, сил, дерев.

Додайте закінчення до пень: бер, нес, пас, пим.

Відділіть пень з таких форм: стола, столи, столами. Що сталося з тим о в такій формі: ст 1 л ? Пригадайте собі закон перезвуку.

Відділить пень з таких форм: дорога, дорогою, дорогами.
До залося з тим о в такий формі: доріг?

Відділить пень з таких форм: писав, писали; а потім з таких: сицу, пишеш, писемо. Напишіть обидва пні.

Відділить пень з таких форм: ріжу, ріжете; а потім з таких: різати, різав, різаний. Які тут пні? До чого служать вони?

Відділить пні з цих форм: добрий, добра, добре; великий, великого, великої; синьої, синьому, синього, синя, синий; третій, третя, третього, третьої...

Вищукайте пні в таких формах: одного, одному, одним; два, двох, двома, трьох, трьома...

2/ Коли йде мова про одну особу, реч, прикмету, діло, стає про одне число, - тоді маємо форми однини. Коли ж сагато їх, тоді вживамо множини.

Напр.: В городі /одному/ розрослися розкішні гарбузи/багато/. Будуть зернятка для нас /багато/; буде олій /один/ до капусти /одної/. І коровам /багато/ буде добра їжа /одна/.

Виберіть з цього уривка відмінні частини мови в однині:
За селом пливс мирока ріка. Ходімо купатись. В ріці гарне
племо. На березі ростуть лози. можемо там спочити після куп-
лі.

Виберіть з цього уривка відмінні частини мови в множині:
В ріках багато риб. У налій ріці нема риб, тільки жаби. Зда-
леку доходить раккіт жаб на охабі. Тут їх рай. Вони скачуть у
воду, як надійде хто.

3/ У відмінні розрізняємо три роди чоловічий, жіночий середній. Не завжди маємо на
думці чоловіка, жінку чи дитя. Найчастіше беремо до уваги
тільки граматичний рід, а не природний. Тоді означуємо його
за закінченнями, послуговуючись ді поміжними засобами.

Напр.: /Той/ чоловік, /той/ баран, пень, день, образ, чин,
ум... /іменники чоловічого роду/

/Ta/ жінка, та/ вівця, книжка, робота, надія, повість...
/іменники жіночого роду/.

/Te/ дитя, /те/ лома, вікно, поле, весілля, ім'я... /Імен-
ники середнього роду/.

/Той гарний, великий, синій... /прикметники чоловічого роду/.

/Ta/ гарна, велика, синя... /прикметники жіночого роду/

/Te/ гарне, велике, синє... /прикметники середнього роду/

Подібно: /той/ наш, ваш, свій, мій, твій... /займенники чоловічого роду/.

/Ta/ наша, ваша, своя, моя, твоя... /займенники жіночого роду/.

/Te/ наше, ваше, своє, мое, твоє... /займенники середнього роду/.

І в дієслові є різні роди: він ходив, вона ходила, воно ходило; цей співав, ця співала, це співало; написаний лист, написана книжка, написане слово...

Не розрізняємо родів: вони ходили.

Позначіть різні роди відмінних частин у цьому уривку:

"Лив собі рак. І трапилося так, що вся вода геть висохла коло його хати йі треба, хоч умирай, добути води.

От рак сидить та і каже: - Кого послати по воду? Той дороги не знає а цей, хоч і знає, та не певен; один не жонатий, то щоб, бува, не застяг десь дорогою; другий до церкви рідко ходить, так хто його знає, як із ним і заходити; п'ятий малосилий, у десятого вітер у голові, куди не кинь, то все клин.

"Піду сам". - гадав рак. Узяв посуду та й пішов. Ішов, ішов. Іде та все лютус: "Чого це я так біжу? От збили мене з пантелику вражі приятелі. Не буде пуття." І ходив рак сім літ по воду, на восьмий приїшов, почав перелазити через хатній поріг та й розлив.

"Отак чорт швидку роботу бере!" - каже рак.

/ За М. Вовчком/

Виберіть із наведеної казки іменники й дієслова в однині.

Виберіть із наведеної казки різні частини мови в множині.

4/ Іменники, займенники, прикметники /з дієприкметниками/, числівники - мають по сім відмінків однини /о/ та множини /м/.

1. Називний /и/, 2. родовий /р/, 3/ давальний /д/, 4. знахідний /з/, 5. клічний /к/, 6. орудний /ор/, 7. місцевий /мі/.

Відмінки позначають з допомогою питань. На питання:

хто, що є?	- відповідає називний відмінок,
кого, чого нема	- " родовий,
кому, чому подаєш?	- " давальний,
кого, що знаходиш?	- " знахідний
як тебе кличуть?	- " клічний,
ким, чим займаєшся?	- " орудний,
на кому, на чому є?	- " місцевий.

Позначати відмінки в цьому варіанті:

I досі сниться, під гором,	/під чим?/
Між вербами, та над відою	/між чим?/
Біленька хаточка; сидить	
Неначе ї досі синий дід	
Кіло хатиночкі і бавить	/кого, чого?/
Хоропес та кучеряве	
Свое маленікес внуча.	/кого, що?/
Ось вийшла з хати	
Веселая, смиючись, мати,	
Цілує діда і дитя -	/кого?/
Аж тричі весело цілує.	
Прийма на руки, і годує,	
І спать несе; старий читає	
Перехристившись: Отче нап...	
Крізь верби сонечко сяє	
І тихо гасне... День погас	
І все спочилло. Сивий в хату	
І сам пішов одпочивати.	

| Т.Шевченко |

5/ Дієслова мають три особи в одинині: я, ти, він /вона, воно/; три множини: ми, ети, вони.

У відміні дієслова розрізняють:

- а/ часи: теперішній, минулий, передминулий, майбутній;
- б/ способи: прямий, умовний, наказовий;
- в/ відмінний дієприкметник;
- г/ 2 невідмінні дієприкметники;
- г/ дієіменник;
- д/ стани: діяльний, страдальний;
- е/ види: доконаний, недоконаний.

Попукайте в цьому оповіданні дієслів та означіть їх час, особу й число:

Тарас Шевченко народився на Київщині. З одинадцятьох років він остався сиротою й поневірявся на службі. Врешті добре лігди змилосердилися над талановитим юнаком та викупили його за велику грошу з кріпакької неволі. Але Тарас не зауважав довго волі. Царський уряд ув'язнів його й заслав у далекі степи Азії. Там терпів поет за сміливі вірші, які писав проти криєдій і гноблення народу.

Виберіть із цієї розмови форми майбутнього часу:

Завтра будемо відпочивати, бо свято. Буду читати ту повість, що її позичив у бібліотеці. т будеш дома сидіти? - Не, піду в гостину до нашої бабусі з її іменини. Занесу їй квітки. Там будемо бавитися з рідними.

З яких частин складається майбутній час?

Такі форми дієслова: мати, читати, сидіти - то дієїменники. Вони не мають підміни. Дієїменники бувають у скорочений формі: читати, ходить, співає не вмію.

Від завтра знов ходитиму до бібліотеки. Сестра теж ходитьме. Вона все подухала. Читатимем нові публікації.

Із чого складені ці форми майбутнього часу?

А тепер порівняйте ці форми минулого часу:

Колись помирилась була між людьми страшна пошестъ. Ліди гинули сотнями. В одному селі вимерли були геть усі мешканці. Але прийшов врешті кінець і післястям. Лікарі налачились лікувати їх сировицею.

Які є різниці між таким минулим часом: гинули, прийшов, налачились... та складнішими формами: помирилась була - ? То передмінний час

- Чому не йдем на вправи? - запитав Василь Миколу. - Я радо пішов би, але болить у мене нога... - відповів Микола.
- Йди до лікаря! - Поможть кому, товариш! Візьмемо його на ноги! - сказав один з товаришів. - Некай не томиться ходом!
- Радо були б ми взяли його, якби він не спротивлявся.

Но означають форми: пішов би? Такий спосіб - то умовні. До минулого або передмінного часу додано тут частку: би.

Що виражають такі речення:

- Йде до лікаря. Поможе йому! Візьміть його! - Це форма наказового способу Скільки тих окремих форм?

Форумт беру, бери, брати, брав, братиму, буду брати, брав був, брав би, брав би був - то форми діяльного стану

Виберіть із цих речень слова, що відповідають на питання який, яка, яке

Зі Львова до Києва йде битий плях. Здовж битого пляху йдуть копани рови, а по сто метрів стоять забиті в землю стовни. На них видноїть здалеку кириті підпиши винесані місцевості.

Порівняйте між собою ці слова:

вести - ведений, ведена, ведене, генени,
питати - питаний, питана, питане, питані,
носити - носений, ношена, ношене, ношенні.

Від чого походять слова: ведений, ведені, носений, ношений, копаний, забитий? Як вони відрізняються?

То дієприкметники. Деколи лучимо їх з помічним дієсловом с, був, була, було, були, будеш, буде, будем, будете, будуть, бував, сувала, бувало. Так поставте форми страдального станову; напр.:

Наша коеоператива була съегодні зачинена. Поля будуть покриті снігом, як настане зима.

Вилукайте прислівники в цих реченнях:

Співаєтъ ідути дівчата.	Коли співаєтъ?
Пустувчи зломив іран ногу.	Коли зломив?
Хвилючи здіймається дим.	Коли здіймається?
Ситі воли сонутъ пережовувчи.	Коли сопуть?
Зібралися, пішли в поле.	Коли пішли?

Пригляніться цим формам:

ідути - іду, ідеш, іти;
хвилючи - хвилю, хвилюєш, вилівати;
пережовувчи - пережовув, пережовуєш, пережовувати;
зібралися - зберусл, збереш, зібратися.

Від якої частини мови походять ці прислівники: ідути, пустувчи...?

Прислівники утворені від дієслів, звуться дієприслівники

Видумайте у цьому оповіданні дієслова та означіть їх час, спосіб, особу, число, пні:

Густий сніг паде від самого ранку. Такі вже гори всипало! А вітер віс, завиває, крутить білі тумани пустими полями, щ'який пух устелить дороги, що і сліду їх не найдем. Край села стояла хатина, маленькі віконця ледве визирали із солом'яної загати; крижана рука рисує по них. Погас вогонь у печі; недоварена страва стигне в невеличких горнятках. На постелі лежить іворя лінка. Губи шепочуть щось у не стямі.

§ 25. ЗРАЗКИ ВІД ДН.

1. Іменники

Чоловіча відміна

1. Тверді пні су́сід-, маняйл-, лис-, рок-, пск-
а/ Зразок - особові; живі: су́сід, лис.

	<u>Однина</u>		<u>Множина</u>	
1. Називний	су́сід	ліс	су́сіди	лиси
2. Родовий	су́сіда	ліса	су́сідів	лісів
3. Давальний	су́сідові	лісості	су́сідам	лісам
4. Знайдений	су́сіда	ліса	су́сідів	лісів і лиси
5. Кличний	су́сіде	лісе	су́сіди	ліси
6. Орудний	су́сідом	лісом	су́сідами	лісами
7. Місцевий	в су́сіді	лісі	су́сідах	лісах
	/су́сідові/			

Завважі:

1. За цим зразком відміняться іменники особові й живі, закінчені на твердий приголосний та на -о, напр. Гран, пан, гетьман, брат, сват, син, Данило, дідо, тато /особові/; лев, голуб, зовк, слон /живі/

2. Характеристичною притаманністю твердої відміни є закінчення в давальному однині: -ові, в орудному: -ом; напр. слюсарі, слоном, чоловікові, чоловіком...

3. В кличному однини виступає теж закінчення -у в кількох іменниках: сину, діду, тату, свату, поруч свате...

4. У місцевому однини узагальнюється щораз більше нова форма на -ові /давального/, особливо в іменниках особових. Отже, є це так звана тенденція до скорочення відміни /місцевий рівний давальному/, в батьківі, в Іванові, в робітникові, поруч на батьку, в Івані, в робітнику.

5. Деякі іменники з епіями закінченими на -к, -г, -х, зберігають старші форми з перезвуком на -ч-, -ж..., -ш- перед -е в кличному, та -ць-, -зь-, -сь- перед і в місцевому однини, напр.: *холовіче, козаче, друже, Боже, душа, вовче; в чоловіці*, з в чоловікі /ць/ і, в дружі, в Бозі, в дусі...

6. Іменники жірі мають у західному множини щораз більше поширену форму родового: бачу вовків, лисів, слонів поруч давнішого: бачу вовки, лиси...

б/ Зразок – речові: гнів, рік, пісок.

	Одніна		Множина			
1. н. /Що є?/	гнів	рік	пісок	гніви	роки	піс
2. р. /Чого нема?/	гніву	року	піску	гнівів	років	пісів
3. д. /Чому даш?/	гнівсі /гніву/	роксі	піскові	гнівам	рокам	піскам
4. з. /Що бачиш?/	гнів	рік	пісок	гніви	роки	піски
5. к. /Гей!/	гніве	року	піску	гніви	роки	піски
6. о. /Чим займаєшся?/- -гнівсі		роком	піском	гнівами	роками	пісками
7. м. /На чому є?/	гніві	році	піску	гнівах	роках	пісках

Завваги.

1. За цим зразком відмінюються іменники речові з твердими пніями, напр. сілів, уряд, суд, стан, сум, страх, смуток, капелюх /в капелюсі/, гріх /в грісі/, сніг /в снігу/, грім, піст...

2. Найзамітнішою грикметою цього зразка є закінчення -у в редесивому однини в більшості цих іменників.

Мають його здебільша

1. короткоскладові: квасу, скарбу...
2. матеріальні: піску, попелу, гороху...
3. абстрактні /уявлені/: часу, слуху, преступу...
4. чужомовні: університету, диплому ..
5. іменники, що означають явища природи: грому, снігу, морозу, вітру, холоду.

Інші іменники мають закінчення -а в речовому однини: капелюха,

язика, порога, кожуха..., деякі іменники мають обидві форми для різних значень: листа /написаного/ листу /з дерева/...

3. В анаклідному однини та множини заміди виступають форми насківного.

4. В масцевому однини бувають закінчення: -і; буває теж -у в іменниках з наростиами: -ок, -ик, -ак, -ко: в кошику, дошку, будинку, замку, літаку саловейку...

5. Количний лідмінок має теж дві форми:

1/ на -е: суде, суме, співе, громе;

2/ на -у в іменниках закінчених на -к: кошику, пташку, столику..

6. В давальному однини бувають зрідка форми на -у: смутку поруч смуткові, попелу.

2. М'які інфінітиви: зять-, косаръ-, Володъ-; олень-, жаль-, боль-, танцъ- край-;

/Іменники особові й живі.

	Одніна		Множина	
1. н.	зять	олень	зяті	олені
2. р.	зяти	оленя	зятів	оленів
3. д.	зятів	оленеві	зятям	оленям
4. з.	зятя	оленя	зятів	олені /оленів/
5. к.	зято	олені	зято	олені
6. о.	зятів	оленеві	зятями	оленями
7.	зяті /-і/ олені /-і/		зятях	оленях
	в зятів			

Завваги:

1/За цим зразком відміняться іменники особові та живі з м'якими пінами, закінчені на м'який приголосний та -ьо, напр. учитель, учень, косар, секретар, цар, лицар, Івась, Василь, краївель /кравче!/, купець /купче!/ молодець /молодче!/, хлопець /хлопче!/, гість, гостя, гостей, гістими, Михасьо, Грицьо; кінь коня, коней, кіньми, медведь, медведій, рись...

2. Найзамінішою прікметою цієї відміни є закінчення давального однини на -еві, орудного однини на -ем.

3. В масцевому однини бувають різні закінчення. Поруч правильного на -і, узагаліннюються також закінчення давального -еві, особливо в особових іменниках.

4. Деякілька іменників зберегли давні закінчення -і відміни: коней, гостей; кіньми, гістими.

5. Живі іменники мають у множині поруч правильних форм щораз більше узагальнені форми родового.

6/ Іменники речові.

		Одніна			Множина
1. н.	біль	край	бог	край	
2. р.	болю	краї	болів	країв	
3. д.	болеві /болю/	краєві /краї/	болям	країм	
4. з.	біль	край	болі	край	
5. к.	болю	краї	болі	край	
6. с.	болем	краєм	болями	країми	
7. м.	болі /болю/	краї /краї/	болях	країх	

Завваги:

1. Речові іменники з м'якими пнями мають в родовому відмінку однини закінчення -ю /-у, -ю/, хоч бувас теж -я, подібно, як у твердих пнях: гай, гаї, олій, олію, звичай, звичаї; хміль, хмелю, ячмінь, ячмень, танець, танцю, вогнє, терпіє, дьогте; камень, з /камені/ матеріалу, але каменя /одного/; курінь, куреня, пень, пня, день, дня, манастир, манастиря...

2. У множині виступають тут форми називного.

3. В давальному однини бувають теж винятково форми на -е.

3. Іменники з давніми м'якими пнями, інколи ствердли

		Одніна			Множина
1. н.	ткач	скляр	кліщ	ткачі	склярі
2. р.	ткача	скляра	кліща	ткачів	склярів
3. д.	ткачеві	скляре	кліщеві	ткачам	склярам
4. з.	ткача	скляра	кліща	ткачів	склярів
5. к.	ткачу	скляре	кліщу	ткачі	склярі
6. о.	ткачем	склярем	кліщем	ткачами	склярами
7.	ткачі	склярі	кліщі	ткачах	склярах
		/скляреві/			

Завваги:

1. За цим зразком відрізняються іменники закінчені на ч, х, ш, щ, -яр: грач, рубач, товариш, /особові/, іж /живі/, борщ, дощ, гріш /грота, гроти, гротей, крилши/, нах /речові/...

2. В родовому однини мають ці іменники закінчення: -а.

3. В давальному однини: -еві: в орудному -ем.

4. В ітичному однині: -у маєть іменники закінчені на -ч, -х, -ш; не закінчені на -яр.

Інша відміна

1. Тверді пні сестр-, саб-, дочк-, риб-, мух-, рук-.

Зразом - особові, живі, речові: сестра, риба, рука.

Одніна			Множина		
1. н. сестра	риба	рука	сестри	риби	руки
2. р. сестри	рибц	рукі	сестер	риб	рук
д. сестрі	рибл	рулі	сестрам	рибам	рукам
4. в. сестру	рибу	руку	сестри	риби	руки
5. к. сестро	рибо	руко	сестри	риби	руки
6. о. сестров	рибю	рукю	сестрами	рибами	руками
7. м. у сестрі	рибл	рулі	сестрах	рибах	руках

Завваж:

1. За цим зразком відміняться Іменники особові, живі та речові, закінчені на: а. напр. дочка /дочок/, мама, Anna, панна /панців/; жаба /жаб і жабів/, муха, корона, нога, голова, стіна... .

2. Іменники, яких пень кінчиться на -к, -г, -х, мають у давальному та місцевому однині переозвук на -ць, -зь, -сь перед закінченням -1, напр.: дочка, дочці /-ць + 1/; мука, мудці /-му-дь + 1/; брага - бразі /-зь + 1/, недуга, недуза1, муха, мусі /- сь + 1/, чепуруха, чепурусі, кравчиха, кравчисі...

3. В рядковому множині деякі Іменники мають збіг приголосних; щоб його звімнити, являються тут а/ рухом е /e/ або о /з давних ь, ь/, напр. сестр-, сестер; дочк-, дочок, ручок; війн-воєн; б/ закінчення чоловічої відміни, напр.: паннів... опано-вує спровока також інші індоїді Іменники, напр.: жабів, хатів, бабів... .

4. В знакідному множині поруч звичайних форм називного вживався теж винятково форми родового: стрічаємо сестри і сестер...

2. М'які пні рабинь-, Марусь-, возуль-, надій-, ляль-, бурь-.

З1 зоn.

Іменники особлив., живі, речові.

Одніна				Множина		
1. н.	рабиня	надія	бури	рабини	надії	бури
2. р.	рабину	надії	бури	рабинь	надій	бури/ів/
3. д.	рабині	надії	бури	рабинам	надіям	бурам
4. з.	рабиню	надію	бури	рабині	надії	бури
5. к.	рабине	надіє	буре	рабині	надії	бури
6. о.	рабинею	надіюю	бурею	рабинями	надіями	бурями
7. м.	в рабині	надії	бури	рабинях	надіях	бурях

Загляди:

1. За цим зразком відміняються Іменники **множочого роду** закінчені на -я /напр.: бабуся, мамуня, княгиня, шия, сім'я, Маруся, Туся, чортория, вулиця, ечери...

2. Замітною особливістю цієї відміни є:

- a/ закінчення: і /-і/ родовому та місцевому однини, називному множини;
- b/ -е / з/ в кількісному однини;
- c/ -ев / зв/ в фрудніму множини.

3. Іменники Маруся, бабуся, мамуня мають в **кількісному**: -в: Марусю, бабусю, Настуню, мамуню...

4. В **західному** множини бувають теж форми родового: бачу рабини або рабинь...

3. Давно м'які пін., що ствердли: туч-, гущ-, душ-, груш-.

Одніна				Множина		
1. н.	туча	гуща	душа	тучі	гущі	душі
2. р.	тучі	гущі	душі	туч	гущ	душ
3. д.	тучі	гущі	душі	тучам	гущам	душам
4. з.	тучу	гущу	душу	тучі	гущі	душі
5. к.	туче	гуще	душе	тучі	гущі	душі
6. о.	тучею	гущею	душію	тучами	гущами	душами
7. м.	тучі	гущі	душі	тучах	гущах	душах

Загляди:

1. Подібно відміняються Іменники закінчені на -ча, -ша, -ха, -да, напр.: буча, куча, круча, чаша, носа, груша, рожа, діха...

2. Замітні тут закінчення західного, кількісного та орудного однини.

Чоловічі іменники жіночої відміни

---

1. За вище наведеними зразками відміняться теж іменники чоловічого роду, закінчені на: -а, -я, напр.: староста, Микола, владика, вельможа, воєвода, старшина, нероба, собака; Гамалія, тесля, суддя, перебендя...

2. В родовому та знахідному множини мають ці іменники закінчення -ів.

4. Жіночі іменники закінчені на приголосні

Зразки: ніч, повість, осінь

Одніна			Множина		
1.н.	ніч	повість	осінь	ночі	повісті
2.р.	ночі	повісти	осені	ночей	повістей
3.д.	ночі	повісті	осені	ночам	повістям
4.з.	ніч	повість	осінь	ночі	повісті
5.к.	ноче	повісте	осене	ночі	повісті
6.о.	ніччи	повісто	осінню	ночами	повістями
7.м.	в ночі	повісті	осені	ночах	повістях

Завдання:

. За зразком ніч відміняться іменники з одним приголосним у закінченні, напр.: річ, речі, річчи; піч, печі, піччи; зустріч, тінь, міль, рінь, вісъ, осі, віссе...

2. За зразком: 1/повість відміняться іменники з двома приголосними в закінченні: смерть, гідність, пильність, кість, кости, кість, кістами, любов, любов'я; кров, кров'я...

3. Іменник мати відміняється так:

о.1,5. мати, 2,3,7. матері, 6. матір'я; мн. 1,5. матері; 2,4. матерей і матерів; 3. матери 6. матерями; 7. у матерях.

Середня відміна

---

1. Тверді піні діл-, відр-, слов-

Зразок: діло, відро.

Одніна		Множина	
діло	відро	діла	відра
2. р.	діла	відра	діл
3. д.	ділу	відру/відрові/	діла
	—	—	відра

5. к., діло	відро	діла	відра
6. о. ділом	кідром	ділами	відрами
7. и. в ділі	відрі	ділах	відрах

Завваги:

1. Подібно відміняться іменники середнього роду закінчені на: -о: місто, сідло, дерего, сукно...

2. В давальному однині масть правильні закінчення: у, які поганіше теж закінчення чоловічого роду на: -ові.

В знакідному і кличному обох чисел виступають заввиши форми наявного.

2. М'які пні - поль-, місце-, крильць-, весілля-.

Зразок: поле, весілля.

Одніна		Множина		
1. н.	поле	весілля	поля	весілля
2. р.	поля	весілля	поль /полів/	весіль /весілкі/
3. д.	поля	весіллю	полям	весіллям
4. з.	поле	весілля	поля	весілля
5. к.	поле	весілля	поля	весілля
6. о.	полем	весіллям	полями	весіллями
7. и.	полі /-ю/	весіллі /-ю/	поляк	весіллях

Завваги:

1. Подібно відміняться: місце, лице, яйце, море; бахання, насіння, життя, волосся, листя, щастя, подвір'я...

3. Давні м'які пні, що ствердили

Зразок: віче, вогнище.

Одніна		Множина		
1. н.	віче	вогнище	віча	вогнища
2. р.	віча	вогнища	віч	вогнищ
3. д.	вічу	вогнищу	вічам	вогнищам
4. з.	віче	вогнище	віча	вогнища
5. к.	віче	вогнище	віча	вогнища
6. о.	вічем	вогнищем	вічами	вогнищами
7. и.	на вічі/-у/	вогнищі	вічах	вогнищах

Завваги:

1. Подібно відміняться: прізвище, селище, становище...

2. Замітною особливістю цієї відміни є змінення родового на -а /як у твердих пнях/ та зрудного однини на -ем /як у м'яких пнях/.

4. Пін -ат-, -ят, -ен: курчат-, лошат-, телят-, імен-.

Зразок: курча, ім'я.

Однина		Множина	
1.н.	курча	ім'я	курчата
2.р.	курчати	імені	курчат
3.д.	курчаті	імені	курчатам
4.з.	курча	ім'я	курчата
5.к.	курча	ім'я	курчата
6.о.	курчам	ім'ям	курчатами
7.м.	у курчаті	імені	курчатах

Завваги:

Щодібно відрізняються: дівча, лоша, кача; гуся, дитя, немовля, поросся; теля; вим'я, тім'я, рам'я, сім'я...

2. Прикметники

1. Тверді піні багат-, гарн-, добр-, великий-

Однина		Множина	
Чоловічий	Середній	Жіночий	
рід	рід	рід	
1.н.	багатий	багате	багаті
2.р.	багатого	багатої	багатих
3.д.	багатому	багатій	багатими
4.з.	багатого	багате	багатих
5.к.	багатий	багате	багаті
6.о.	багатим	багатою	багатими
7.м.	у багатім	багатій	багатих
	багатому		

Завваги:

1. За цим зразком відрізняються: високий, вузький, довгий, зимовий, зелений, жовтий, малий, український, вищий, найвищий, веселий...

2. У знакідному при іменниках живих виступають форми родового.

3. В місцевому однині щораз більше узгляднується форма даваного.

4. За цим зразком відрізняються прикметникові іменники: будівничий, лісничий, городничий, злісний, братова, королева, відчине, митне...

2. М'які прикметні, братні-, літні-

Зразок: синій, синя, синє

	Однина	Множина
Чоловічий середній злочинний		
рід рід рід		
1.н. синій синє синя		сини
2.р. синього синьої		синих
3.д. синьому синій		синім
4.з. синій синє синю		сині
синий		синих
5.к. синій синє синя		сини
6.о. синім синьою		синими
7.м. у синім синій		синих
синьому		

Завваги:

Подібно відміняються: братній, чечірний, верхній, величній, великомодній, внутрішній, ранній, ранішній, обідній, літній, останній, передній, задній, спідній, справжній, сусідній, достатній, новітній, хатній...

Відміна крізвищ і назв месцевостей

	Однина	Множина
1.н. Дмитрів	Матвіїв	Дмитрови
2.р. Дмитрова	Матвієва	Дмитрових
3.д. Дмитрову	Матвієву	Дмитровим
4.з. Дмитрова	Матвієва	Дмитрових
5.к. Дмитрів	Матвіїв	Дмитрови
6.о. Дмитровим	Матвієвим	Дмитровими
7.м. Дмитрові	Матвієві	Дмитрових
	1. Київ	Львів
2.р.	Києва	Львовів
3.д.	Киеву	Львову
4.з.	Київ	Львів
5.к.	Києве	Львове
6.о.	Киевом	Львовом
7.м.	Києві	Львові

Завваги:

1. Київ, Львів не відміняються у множині.

2. За зразком Дмитров відміняються: Петров, Драго-

маны, Богданів; за зразком Матвіїв - Ісаїв, Іллів,
Григоріїв...

П і 1 Павлишин.

	Однина	Множина
1.Ф.	Павлишин	Павлишины
2.р.	Павлишина	Павлишини ^{/-их/}
3.д.	Павлишинові	Павлишинам ^{/-им/}
4.з.	Павлишина	Павлишини ^{/-их/}
5.к.	Павлишин	Павлишины
6.о.	Павлишином	Павлишинами
	у Павлишина	Павлишнах ^{/-их/}

Задача:

1. Подібно: Гаврилішин, Семчишин, Федоришін...

3. З а й м е н и к и

В і д м і на е с о б о в и х з а й м е н и к і в

	<u>О.</u>		<u>Мн.</u>
1.н., я	ти	ви	вони
2.р. мене	тебе	його	нас
3.д. мені	тобі	йому	нам
4.з. мене	тебе	її	нас
5.ж. -	ти!	-	-
6.о. інок	тобою	ним	нами
7.и. у мені	тобі	у нім	у нас
		ній	у вас
		у ньому	ник

В і д м і на і р к с в 1 й н и х з а й м е н и к і в.

	<u>О.</u>		<u>Мн.</u>
Чоловічий, середній, жіночий			
рід	рід	рід	
1.н. мій	моє	моя	мої
2.р.	моє	мої	моїх
3.д.	моєму	моїй	моїм
4.з. моє ^{/мій/}	моє	мої	моїх ^{/мої/}
5.ж. мій!	моє!	мої!	мої!
6.о.	моїм	мої	моїми
7.и. у моєму	моїй		моїх
	у моїм		

О.

Мн.

Чоловічий, середній, жіночий
рід рід рід

1.н.	наш	наше	наша	наш
2.р.		нашого	нашої	наших
3.д.		нашому	нашої	нашим
4.з.	нашого	наше	нашу	наших
	наш			наш
5.к.	наш!	наше!	наша!	наш!
6.о.		нашими	нашою	нашими
7.м.	у нашому		нашій	в наших
	в нашим у нашим			

Відміна вказівних займенників

О.

Мн.

Чоловічий, середній, жіночий
рід рід рід

1.н.	цей		це	ці
2.р.		цього	цієї / цеї /	ціх
3.д.		цьому	циї	цими
	цього	це	ци	цих
	цей			ци
5.к.		-		-
6.о.		цим	циєю / цею /	цими
7.м.	на цьому, у цьому		у цій	у цих
	на цим	у цим		

1.н.	той	те		ті
2.р.		того	тасії / той /	тих
3.д.		тому	тиї	тим
4.з.	того	те	ту	тих
	той			ті
5.к.	-		-	-
6.о.		тим	тиєї / тов /	тими
7.м.	на тому		у тій	на тих
	у тим			

Питальні займенники хто? що? чий? чия? чис?

1.н.	хто?	що?	6.о. ким?	чим?
2.р.	кого?	чого?	7.м. на кому?	на чому?
	до кого?	від чого?	у кім?	у чим?
3.д.	кому?	чому?		
4.з.	кого?	що?		
	про кого?			

О.Мн.

Чоловічий, середній, жіночий
рід   рід   рід

1.н.	чиї?	чиє?	чиї?	чиї?
2.р.		чиїого?	чиєї?	чиїх?
3.д.		чиїому?	чиїй	чиїм?
4.з.	чиїого?	чиє?	чиї?	чиїх?
	чиї			чиї?
6.о.		чиїм?	чиєю?	чиїми?
7.м.		на чиїому?	чиїй?	на чиїх?
		у чиїм?		

Відміна загального займенника

/у/весь.О.Мн.

Чоловічий, середній, жіночий
рід   рід   рід

1.н.	/у/весь	усе	уся	усі
2.р.		усього	усєї /усєї/	усіх
3.д.		усьому	усїй	усім
4.з.	усього	усе	усє	усіх
	увесь			
5.к.	увесь!	усє!	уся!	усі!
6.о.		усім	усєю /усєв/	усіма
7.м.		в усьому	усїй	в усіх
		в усім		

4. Ч и л і в н к и

Чоловічий, середній, жіночий
рід   рід   рід

1.н.	один,	одне, одно	одна
2.р.		одного	однєї, одної
3.д.		одному	одній
4.з.	одного	одне, одно	одну
	один		
6.к.		одним	однєю, єднов
7.м.		в одному	в одній
		на однім	

1.н.	два	два	дві
2.р.	двох		двох
3.д.	двою		двою
4.з.	двох	два	дві
	два		
6.о.		двою	двою
7.м.	у двох		двох

1.н.	три	чотири	ять
2.р.	трьох	четирьох	п'ятьох і п'яти
3.д.	трьом	четирьом	п'ятьом і п'яти
4.в.	трьох	четирьох	п'ятьох
	три	четири	п'ять
6.о.	трьома	четирма	п'ятьма
7.и.	у трьох	у четырьох	у п'ятьох і п'яти
8.н.	-	-	-
9.р.	шістьох і шесті сімох і семі	вісімох і восьми	
10.д.	шістъом і шесті сімом і семі	вісімом і восьми	
11.в.	шістьох	сімом	вісімом
	шість	сім	вісім
12.о.	шістьма	сімома	вісімома
13.и.	на шістьох і на шесті	на сімох у сеї	на вісімох, у восьми
14.н.	-	-	-
15.р.	сорок	сто	двісті
16.д.	сорока	ста	двох сот
17.в.	сорока	ста	двою стам
18.о.	сорок	сто	двісті
19.и.	сороки, сорока	стома і ста	двою стами
	у сороки	у ста	у двох стах

5. Дієслова

Перша відміна

-е, -є /після голосних/

Стан діяльний

Час теперішній. Пн.: бер-, нес-, юд-, май. Дієменник: брати, нести, 1-ти, магти.

О.

1.особа:	беру	маю	1.особа:	беремо	масмо
2.особа:	береш	маєш	2.особа:	берете	маете
3.особа:	бере	має	3.особа:	беруть	майдть

Мн.

Час минулений.

О.

я брав	я браша	я брало	1. ми брали
2. ти брав	ти браша	ти брало	2. ви брали
3. вони брав	вона браша	вони брало	3. вони брали

Мн.

0.

Мн.

1. я мав	я мала	я мало	1. ми мали
2. ти мав	ти мала	ти мало	2. ви мали
3. він мав	вона мала	воне мало	3. вони мали

Час передмийулий

0.

Мн.

1. я брав був	я брѣда була	я брало було	ми брали були
2. ти брав був	ти брала була	ти брало було	ви брали були
3. він брѣг був	вона брала була	воне брало було	вони брали були

0.

Мн.

1. я мав був	я мала була	я мало було	ми мали були
2. ти мав був	ти мала була	ти мало було	ви мали були
3. він мав був	вона мала була	воне мало було	вони мали були

Час майбутній

0.

Мн.

1. буду брати	або братиму	1. будемо брати	або братимемо
2. будеш брати	або братимеш	2. будьте брати	або братимете
3. буде брати	або братиме	3. будуть брати	або братимуть

0.

Мн.

1. буду мати,	матиму	будемо мати,	матимемо
2. будеш мати,	матимеш	2. будете мати,	матимете
3. буде мати,	матимеме	3. будуть мати,	матимуть

Способи

Наказовий:	2. особа однини:	бери	май!
	3. особа однини:	некай бере,	некай має!
	1. особа множини:	бер е	маймо!
	2. особа множини:	беруть	майте!
	3. особа множини:	некай беруть	некай мають!

Умовний способ теперішнього часу

0.

Мн.

1. я брав би	я брала би	я брало би	1. ми брали би
2. ти брав би	ти брала би	ти брало би	2. ви брали би
3. він брав би	вона брала би	воне брало би	3. вони брали би

0.

Мн.

1. я мав би	я мала би	я мало би	1. ми мали би
2. ти мав би	ти мала би	ти мало би	2. ви мали би
3. він мав би	вона мала би	воне мало би	3. вони мали би

У к о в н и й с п о с 1 м и н у л о г о ч а с у

Одніна

1. я брав би був	я брала би була	я брало би було
2. ти брав би був	ти брала би була	ти брало би було
3. вони брав би був	вона брала би була	воне брало би було

Множина

1. ми брали би були
2. ви брали би були
3. вони брали би були

Одніза

1. я мав би був	я мала би була	я мало би було
2. ти мав би був	ти мала би була	ти мало би було
3. вони мав би був	вона мала би була	воне мало би було

Мношна

1. ми мали би були
2. ви мали би були
3. вони мали би були

Дієприсловник 1/ теперішнього часу: беручи, маючи
 2/ минулого часу: бравши /зібравши/,
 мавши

Стан_страдальний

браний, -а, -е; браного, браної /як прикметник/.

Завваги:

1. За цим зразком відміняться дієслова: несу, нести, везу, гестя; кладу, класти; трасу, трести; рву, рвати; тягти, тягну... мелю, молоти; колю, колоти; орю, орати; можу, могти; печу, пекти; стрижу, стригти; сиплю, сипати; кленлю, клепати; маювати, малю; читаю, читати; миц, мити...

Друга відміна

Ч а с т е п е р і ш н я Іні. крич-, кос-, стой-.

Дієменник: кричати, косити, стояти.

О.

Мн.

1. кричу	стою	1. кричимо	стоїмо
2. кричим	стоїш	2. кричите	стоїте
3. кричить	стоїть	3. кричать	стоять

Ч а с м и н у л и й

О.

Мн.

1. я кричав	я кричала	я кричало	ми кричали
2. ти кричав	ти кричала	ти кричало	ви кричали
3. вони кричав	вона кричала	воне кричало	вони кричали

1. я стояв	я стояла	я стояло	ми стояли
2. ти стояв	ти стояла	ти стояло	ви стояли
3. вони стояв	вона стояла	воне стояло	вони стояли

Ч а с п е р е д м и н у л и й

Однина

1. я кричав був	я кричала була	я кричало було
2. ти кричав був	ти кричала була	ти кричало було
3. вони кричав був	вона кричала була	воне кричало було

Множина

1. ми кричали були
2. ви кричали були
3. вони кричали були

Однина

1. я стояв був	я стояла була	я стояло було
2. ти стояв був	ти стояла була	ти стояло було
3. вони стояв був	вона стояла була	воне стояло було

Множина

1. ми стояли були
2. ви стояли були
3. вони стояли

Ч а с м а й б у т н і й

О.

Мн.

1. буду кричати, або кричатиму	1. будемо кричати, кричатимемо
2. будеш кричати	кричатимеш
3. буде кричати	кричатиме
1. буду стояти або стоятиму	1. будемо стояти, стоятимемо
2. будеш стояти	стоятимеш
3. буде стояти	стоятиме
1. буду отояти або отоятиму	1. будемо отояти, отоятимемо
2. будеш отояти	отоятимеш
3. буде отояти	отоятиме

Способи

- Неназовий:
2. ос., одз. кричи, стій!
  3. ос. одн. нехай кричить, нехай стоїть!
  1. ос. мн. кричимо!, стіймо!
  2. ос. мн. кричить, стійте!
  3. ос. мн. нехай кричать, нехай стоять!

Уовний спосіб теперішнього часу
0.

1.	кричав би	я кричала би	я кричало би	ми кричали би	Мн.
2.	ти кричав би	ти кричала би	ти кричало би	ви кричали би	
3.	він кричав би	вона кричала би	воно кричало би	вони кричали би	
-
1.	я стояв би	я стояла би	я стояло би	ми стояли би	
2.	ти стояв би	ти стояла би	ти стояло би	ви стояли би	
3.	він стояв би	вона стояла би	воно стояло би	вони стояли	

Умовний спосіб минулого часу
Однина

1. я кричав би був я кричала би була я кричало би було
2. ти кричав би був ти кричала би була ти кричало би було
3. він кричав би був вона кричала би була воно кричало би було

Множина

1. ми кричали би були
2. ви кричали би були
3. вони кричали би були

Однина

1. я стояв би був я стояла би була я стояло би було
2. ти стояв би був ти стояла би була ти стояло би було
3. він стояв би був вона стояла би була воно стояло би було

Множина

1. ми стояли би були
2. ви стояли би були
3. вони стояли би були

Діаприслівник. 1/теперішнього часу: кричачь, стоячи
2/минулого часу: кричавши, стоявши

Завваги:

За цим зразком будуться: жарити, варити; паша, палити; ходити, ходити; плачу, платити; біжу, бігати; вчу, вчити; по-

траплю, мігратим, потраплю, потрапити; терплю, терпти; лежу, лежим, лежати...

Стан-страдальний: діалектичний теперішнього часу: варений, -а, -е; палений, кашений...

Третя старинна відміна

Залишки є, бути; їм, їсти; дам, дати; повім, почисти.

Стан-діяльний

Час теперішній я є; їм

дійменник бути, їсти.

O.	Mн.
1. я є	1. ми є
2. ти є /еси/	2. ви є
3. він, вона, воно є /єсть/	3. вони є
1. їм	1. їмо
2. їси /їсими/	2. їсте
3. їсть	3. їдять

Час минулій

O.	Mн.
1. я був я була я було	1. ми були
2. ти був ти була ти було	2. ви були
3. він був вона була воно було	3. вони були
1. я їв я їла я їло	1. ми їли
2. ти їв ти їла ти їло	2. ви їли
3. він їв вона їла воно їло	3. вони їли

Час передмінуль

O.	Mн.
1. я їв був я їла була я їло було	1. ми їли були
2. ти їв був ти їла була ти їло було	2. ви їли були
3. він їв був вона їла була воно їло було	3. вони їли були

Даң майдутнай

0.		Мн.
1. буду	1. будемо	
2. будем	2. будете	
3. буде	3. будутъ	
1. буду юсти, юстиму	1. будемо юсти, юстимено	
2. будем юсти, юстимен	2. будете юсти, юстимете	
3. буде юсти, юстиме	3. будутъ юсти, юстимуть	

Способи

Наказовий: будь	іж
З.о. нехай буде	некай юсть
1. мн. будьмо	іжмо
2. мн. будьте	іжте
3. мн. нехай будуть	некай юдять

Умовний способ теперішнього часу

0.		Мн.	
1. я був би	я була би	я було би	1. ми були би
2. ти був би	ти була би	ти було би	2. ви були би
3. він був би	вона була би	воне було би	3. вони були би
1. я юв би	я юла би	я юло би	1. ми юли би
2. ти юв би	ти юла би	ти юло би	2. ви юли би
3. він юв би	вона юла би	воне юло би	3. вони юли би

Умовний способ минулого часу

Однина		
1. я юв би був	я юла би була	я юло би було
2. ти юв би був	ти юла би була	ти юло би було
3. він юв би був	вона юла би була	воне юло би було
Множина		
1. ми були би були		
2. ви були би були		
3. вони були би були		
Однина		
1. я юв би був	я юла би була	я юло би було
2. ти юв би був	ти юла би була	ти юло би було
Множина		
1. ми юли би були		
2. ви юли би були		
3. вони юли би були		

Дієприсловник будути, бути; ідячи, йти.

Сталі страдальні

Дієприкметники: ідзений, -а, -е.

Завваги:

Подібно відміняться дієслова: дати, повісти; дам, даси, дастъ, дамо, дасте, дадуть; із значенням майбутнього часу;

я дав, я дав був, я дав би, я дав би був; дай, даймо, дайте, давши, даний;

повім, повіси повість, повімо, повісте, повідять; із значенням майбутності;

я повів, я повів би був; повіж, повішмо, повіште, /о/повівши, /о/погоджений.

§ 26. ІСТОРІЯ ВІДМІНИ

1. Сьогочасна гідманія іменників має за собою довгу історію розвитку. На підставі порівняння з різними формами індоевропейських мов, з гіорами, формами й залишками, з даними в найдавніших пам'ятках можемо говорити про такі давні відміни:

1. о/іо/ - раб, учитель, село, поле;
2. а /іа/ - риба, земля;
3. -і- - гість, кість;
4. -у- - син, мід;
5. приголосна: лъбъ, камни, теля, теляти, ім'я, імені, мати, матері, небо /небеса/.

Деякі відмінки різних відмін змінилися і створили нові типи відмін. Це відбилося у значеннях ідманіків усіх родів.

2. В давнині відмінелися іменники також у двох: сьогодні залишилися тільки деякі форми: ушма, очима, руці, два книжці, два качура /в народній пісні/, два рукава...

Змінились також форми твердих і м'яких пін: на коні, в полі, на землі, в думі.

4. В давнині трикметники відмінелися як іменники, тобто мали іменникову відміну. Згодом до цієї відміни додавано форми займенників: и, і-а, і-е - добре + и - добрий; добра + і-а, добро + і-е.

Деякі з тих форм уживались в поезії для збереження ритму, чи риму: "Високі ти горди..

5. При відміні дієслів Сарком до уваги два пні: теперішнього часу та дієйменника, напр.: беру, берем; брали, брав, брала, брало, брали; пису, писем...; писати, писав, писала.

Від них твориться різні форми.

6. В давнині розрізняли п'ять кляс дієслівних відмін:

1. з пнем е - о

2. -"- не - но

3. -"- Ме - йо

-"- -1

5. нетематичні /я, є/

7. Сьогоднішні дієслівні форми - то тільки залишки цілої дієслівної системи. Удержався теперішній час, наказовий спосіб, давній дієприкметник минулого часу, що в сполучі з допоміжним дієсловом творить різні часи і способи.

§ 27. С К Л А Д Н И

1. Речення

Зміст і форма речення.

Прочитайте й застановіться над змістом цих речень.

"Те, що я розповіла а діялося давнім-давно на Україні, у глухій пушці, і ще й досі по світові не рознеслося. Бабуся, що мешкала, оповідала, упевняла, ніби у глущі є чимало чесних, великих подій, все одно, що пилихи квітак.

І оповідала бабуся - а вона була давня сильно, прожила чимало на білому світі, чимало дечого побачила та чимало дечого зазнала - оповідала вона, що нічого в світі не можна поставити в рівень із цими порослими в глущі квітками, ні з якими, що в глущі укриті, подіями.

Віки йдуть, минають, - оповідала вона, - а усе однаково пимні, свіжі квітки ваблять зір своєю розкішшю, а тихі, величні події любо заспокоюють і м'якшать серде ледське".

|М. Вовчок|

Про що розповідала бабуся? В якій формі висловляла вона свої думки?

Думки висл влемо в упорядкованих і з кіненіх реченнях.

Речения - то думка в явлена слова и що дає упорядкований лад і закінчення. Речена до реченої у розповідається про якусь подію звуться розповідє. В розповідному реченні мелодія мови виходить від низу, основи; піднімається луком вгору та спадає до підстави. На знак зінчення тієї мелодії та розповіді даємо на письмі крапку, в мові зупиняємося на хвилину, щоб зачерпнути віддиху.

Застановиться над змістом цих речень:

"Неспокійно спалося Тиховичері тої ночі. Її сні верзлася йому всячина. То здавалось йому, що він сам рубав величезною сокирою по три куща зараз, то до робітники замість лози покидали на вогонь Замфропікі дітей. А то знов бачив їх, як у сильному вогні горить цілі виноградник, як він кіог" займається навіть земля, горяті кущі, палає повітря, от-от небо спалахне від страшного зари". |М.Кодубинський| Які де речення? Чому їх так називають?

Розповідні речення є також тоді, коли ми стверджуємо, або заперечуємо щось.

В цій книжці зміст усього поетаного життя й надихнення. Він не любив багато говорити про себе, але простими словами складав свої думки в яркі реченні, що краяли серде читача на куски. Він не був ордовитий але скромний, як пільна квітка, і при тому великий і простотою.

Розповідні речення стверджують або заперечують. Маско, отже, речення із значенням твердження та речення заперечні. Котрі тут речення виражаютъ заперечення?

Бувають теж речення з іншим змістом, наприклад питальні, наказові, окличні. І в мелодії мови, і в писемних засобах воно відрізняється. Напр.:

"Маріора стояла поміж кущами, мов у зелених рамдях, підперши рукою голову з замисленим обличчям.- Маріоро, а ти чого там захурилася? Батиш, Господь послав на дорід. Такого дороду я не помічав у наших сусідів. - Хвалити Бога! зігнула молодиця. - Та бач, я думав.. леди гомонять... - Про що леди гомонять? - підіймов до іншії "замфр."

|М.Кодубинський|

Якими знаками позначені тут питання, скликання?

Реченні питальні виражають питання. В окличних реченнях виявляємо свої почуття, радість, біль, смуток, гнів, захват, сумнів.

На стінах агломератах були такі написи:
Не куріть в бібліотеці! Не сидіть тут у комухах! Не перепихайтесь працею розмовами!

Де були короткі накази, але повні змісту. Реченні наказове виражася наказ і закінчується знаком оклику. В реченні наказовому мелодія починається від піднесеної тону, який авільна спадає. Датомістє у питальному реченні діється де настаки.

2. Головні члени речення

Левко читає.

Хто читає? Про кого мова?

Сонце світить.

Що світить? Про кого мова?

Член речення, що визначає дієву особу або дієву реч, зветься підметом.

Що діє Левко?

Що діє сонце?

Що говоримо про Левка, сонце?

Член речення що визначає дію, або дієву прикмету, то присудок

Замір сяє.

Замір присідає під кущем.

Замір ходить поміж кущами. |А.Коцюбинський|

Про кого мова? Що діє Заміром? Що діється із Заміром?

Підмет і присудок - то два головні члени речення, осередку його. Довкола них гуртується другорядні члени речення

Застановиться над головними членами речень:

Дітвора вчепилася ручками за власа. /Котрий член тут подирений?
Чорні очі близьче щастям. /Яким словом помирено тут осередок?
Інша смеється з заді влення. /Чим помирено тут присудок?
Лиця поритягались, як змії.

3. Помірені осередки, позирені осередки.

Микола грає

Назвіть підмет члени, або основні осередки цього речення.

На м Микола грає тайкрайе ко-
паного м'яча

Назвіть помірені осередки цього речення.

Реченні, в якому є тільки основні осередки, зветься основне. Реченні, в якому виступають помірені осередки, зветься помірене.

Вимуайте підмет присудок у цих реченнях:

Відважний лещетар Роман спускається з високої гори. На хов-
зьких лещетах читається також його незвідступний товариш Зенон.

Платочки снігу покрили його обличчя. Головокрумна іада не
лякає його.

Вимуайте помірені осередки цих реченнях:

На роботі ніхто вже не залякав Йому. Ні одна душа не з'яви-
лася з села. Тихоничеві чогось голосніше закалатало в гру-
дях серде. Він вийшов надвір. Замір навіть не привітався
до нього. |М.Коцюбинський|

4. Підмет

Вимуайте підмети в таких реченнях:

Василь і Настя були бідні люди. Спокійна сім'я і здорові
руки - то їх цілий маєток. Та ще мали вони маленьку хату
під самсінським лісом. Раз навіть через це прийшло було до
великого клопоту. Коло хати кілька грядок на закрилку та на
капусту. |Е.Лепкий|

На цебі сонце. Серед них я. Гладжу рукю соболину соболину
шерсть ячменів, моєк колосистої хвилі. Інтер набиває мені
вуха шматками звуків, покопланим хумом. Такий він гарячий,
такий нетерпликий. Їду далі. |М.Коцюбинський|

Один у одного питасмо. Дса биться. Третій виграє. Але - то
заперечний сполучник. До - це же дієслово з іменником. Ох - ви-
ражає почуття болю. Добре тоби - добре буде - то наша припо-
відка. І котяться слізки слізок. Мама віша до двора. Про-
те, моя вчора й позавчора не чікаві /Хосач/. Ік бачимо з
цих прикладів, підмети в реченах бути є

частини мови, а називати ціле речення. Тоді сприймаємо різні частини мови як іменники у називному відмінку, або субстантивуємо їх. Деякі речення не мають підмета. В деяких реченнях підмет утасний. Можна тільки відгадати його із змісту речення. В інших реченнях кілька слів творить підмет складний. Підмет зв'язаний з присудком зв'язком узгодження. Але буває неузгоджені підмети, коли в той спосіб виражаємо поману; напр. Тато казали. Бабуся післали мене по воду.

5. Присудок

Розбираючи речення послуговуємося питаннями, на які відповідають члени речення. Не завжди ті питання дається добре оформлювати. Щукавши присудка питаемось: Що діє підмет? Існується з підметом? В якому стані є /був/ підмет? Який є/був/ підмет?

У звичайних реченнях діє слово показує дію підмета, напр.

Нетлі роєм летіли до лякини. /Д.Косач/. Дітвора хлипала по кутках /М.Кодрібинський/.

Однак функції присудка сповніє дуже часто зв'язка /є/, був, буде/ з іменником, прикметником, займенником, числівником; напр.:

Божок був без пам'яті |Д.Косач| Скляні двері в сад, на Ізар, були розчинені |Д.Косач|.

Зв'язка /є/ може бути прощена; напр.:

А в містечку хатка на хатці. З хатами помішані якісь маленьки загороди з хворосту, повіточий недобудовані, з однією покрівлею на чотирьох стовпах. Кругом хат скрізь смітник, скрізь грязь, купки гною, |І.Нечуй Левицький| Часом треба глибше подумати над утасники ознаками дії, як присудок утасний.

Буває теж складний присудок, особливо після неповних слів, напр.:

Я не можу розчинитись з людиною. Найближча людина готова продати. Я же більше нічого не годен одухати. Я почував себе багатим. Тиховиц хоча виконати йому справу.

М.Кодрібинський

6. Об'єкт /Додаток/

До другорядних членів речення належить об'єкт /додаток/, що пояснює і обмежує зміст присудка.

Об'єктом може бути ім'я у задежному відмінку.

Найзвичайнішою формою об'єкта є західний відмінок, керований переходними дієсловами. Після перечення він переходить звичайно в родовий.

Хазяйка замінає хату. Хазяїн чистить коня. Василь пігнав корови. Іван напував коня. Ранок примусив усіх в проді.

Іван попровадив коня до коваля. Там у кузні челядник роздмухує вогонь. Коваль кує коня.

За об'єктом питаемось різними питаннями непрямих відмінків: Кого, що? Кому, чому? Кого, що? Ким, чим? На кему, на чому? Шукавчи об'єкта в наступних реченнях, послуговуйтесь тими питаннями, напр.

Собака береже хазяйства. /Чого береже?/

Він не пустить жодної тварини за хвіртку, не то що чужої людини. Стереже добре загороди. Хазяїн пішов позичити коши; хазяйка пішла купити соли. Діти набрали яблук з саду та побігли в поле.

В якому відмінку стоять тут об'єкти? Від чого залежать вони?

Передай книжку товаришеві. Він позичив мені її вже давно. Чи пробачить він мені опізнення реченця? Докорів він мене. І мені не простить. А не забудь подякувати йому!

Квалився циган своїми длітими. Так і Маруся завіди величається своїм багатством. Я тішусь тільки своїм хазяйством. Не клюпочись дрібними речами! Нехай ними турбуються наші вороги!

В інших випадках виступають прийменники у функції сполучків дієслова з об'єктом; напр.:

Батько тужить за сином. Відійшов від валки. І слід за ним загинув. Усі говорять про нього. Не раз ставав другим у пригоді. Помагав усім. Тому жалують за ним. Він був службяний до батьків, свідомий своїх сил і гідний любові.

Город простяг по мене свою залізну руку. Волошки

дивляться в небо. Й не можу розминутись з людиною. Не вірш
в безлюддя, хитаєм головою.

|М.Коцбінський|

7. Означення

Великий літак везе людей. Гарна погода піддержує літуна.
До підметів додано тут прикметники погоджені з ними у віднинку,
числі, роді. Такі доповнення до підмета,
що окреслюють його докладніше, називаються означення
ми.

У великих літаках подорожує багато людей. Перші спроби літунів
кінчались невдачами. Тепер це рідкі випадки. З великою
скорістю пролітають над землею морями навіть старші особи.
Нашому поколінню ізда літаком здається іграшкою.

Як бачимо, означенням може бути, яким прикметника, також займенник.
Також числівник може сформувати докладніше підмет або
якісь інший член речення і сковувати функції означення.

Бувають також неузгоджені означення, особливо іменники в
родовому; напр.:

Син сусіда /- сусідський/ знаний дляч у громаді /громад-
ський/.

8. Прикладка

Далішим ступенем означення є прикладка. Це досить по-
рідній в народний і літературний мові засіб означування імен-
ників. Прикладка узгоджується у віднинку і числі часто теж і з
родом/ з приналежним іменником. Часто зростається вона з керів-
ним іменником в одне майже слово, особливо як поетичний стилі-
стичний засіб. На письмі розділені вони розділком. Особливо в
народній творчості уживані такі прикладки.

Ось вони: вовки-сіроманці, дуки-срібліяни, кайдани-залізо, отець-неніка пили-тумани, панове-молодці, козак-нетяга...

В літературній мові вживаються прикладки: 1/ віддлені
комою від узгоджених з ними іменників: Нехай мати усміхнеться,
заплакана мати Дніпро, брат мій всіхас |Т.Шевченко|; 2/ прикладки віддлені рисков; 3/ докладніше оз-
начення імен, географічних назв, зайняття, споріднень. Це звичайні,
буденні прикладки, як напр.:

У славному городі Києві є Золоті Ворота. Вчитель Іван Пridорожний провадить дитячий хор. Петро, мій старший син, вчитися на інженера. Богдан Хмельницький, славний гетьман України, мав багато перемог над ворогами...

9. Обставина

Застановіться над такими реченнями та проаналізуйте їх:
Старий Михайло виконує роботу докладно. Він працює вдень і вночі неетомно. У нього в хаті вогкість та студень. З величним заваяттям бореться він із зліднями. А проте він завжди бадьорий.

На питання: як, де, коли, для якої мети - відповідаємо в реченні прислівниками, дієприслівниками, або прислівниковими словосполучниками, що пояснюють ближче дієслово.

Другорядний член речення, що пояснює присудок і відповідає на питання - де, як, коли, чого, куди - зветься обставина.

Вивчайте обставини в таких реченнях:

Пізно я повертаєсь додому. В складках своєї одягу приносить запах полів. Спокійний, самотній, сідав десь на ганку пірчального дому. |М. Коцюбинський|

Обставини можна поділити на:

1/ способові, що відповідають на питання: як, яким чином, яким робом. Вирахуємо їх прислівником, іменником в орудному відмінку, іменником з прийменником, прислівниковим зворотом:тихо, гарно, мовчики, ходячки, яко мога, йдучи, співчісль, опівавчи, гадюков, ключами, сиротинов; без жалю, без надії, помоєчу, по-лідському, крок за кроком, як з добра, як стріла, якби злодій... .

2/ часові означають час дії і відповідають на питання: коли, як довго, з якого часу. Висловлюємо їх з допомогою прислівника, дієприслівника, іменника: часом, давно, колись, сьогодні, завтра, вчора, до сіл сонця, незабаром, зараз, вдень, вночі, влітку, взимку, щовечора, щодня, щомісяця, щороку, ідуши, лягачи, ранком, вечором, ніччи...;

3/ місцеві означують місце дії на питання: де, куди, звідки: тут, там всередині, ззаду, спереду, вперед, вдома, до

додолу, назустріч, ліворуч, праворуч, на полі, на подвір'ї, в хаті, в школі, в стодолі...;

4/ причинові на питання: чому, чого, з якої причини. Висловлюємо їх з допоміговим іменником з прийменником та прислівником: з переляку, з пожмілля, за сльозами, згарячу...;

5/ намірові на питання: надо, пошо: на роботу, на працю; часто наміровою обставинкою бував дієіменник: Дівчата вийдуть воду брати |Т.Шевченко|,

6/ кількісні та питальні: скільки, як багато: двічі, тричі, раз...

Почуваите обставини цих реченнях і означте їх гатунок:
Времі ми вдома. Почекай трошки. Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини... Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Після того було молоко. Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем.

|М.Коцюбинський|

10. Однорядні члени речення

В реченні може бути кілька однорядних підметів, кілька присудків, кілька означень, тощо.

Вони розділені комами, якщо не має між ними сполучника. Вони пов'язані теж однорядністю конструкції. Напр.:

Збігвались тут низькі хмари ластівки, хайворони.

Голубочка була жимерна, причина, сновидна. |Д.Косач|

Вівса, піменіца, ячиця - все це зіллялось в одну могутню хвилю.

Ралтом все гасне, вмирає.

|М.Коцюбинський|

А згори сипле та й сипле... витрушує душу з давіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на срібнє сито.

|М.Коцюбинський|

Смакував захланно, наполегливо.

|Д.Косач|

Речення з однорядними членами - то скороочені /елітичні/ речення.

Замість повторюючих кілька разів спільні члени, вживав їх один раз для однорядних членів. Напр.:

Замість: - Ралтом все гасне, раптом все вмирає. Ралтом все гасне, вмирає.

В реченнях з однородними членами буває узагальнення /напр. все це ./, з яким узгоджується присудок. Напр.:
Вівса, пшениць, ячмені - все це зіллялось...

11. Називні речення

Бувають такі речення, в яких виступає підмет в називному відмінку, а присудка зовсім немає. Однак їого легко додуматися. Це звичайне слово є. Напр.:

Тінь? Ні, тільки хмарка. |М. Коцюбинський|
Тиша і пустка. Ніч. Весна. |М. Хвильовий|

1. Такі епітичні, скорочені речення виникли в наслідок швидкого, нервозного життя сучасності. Тому вони улюблені особливо в ляпідарному стилі сучасних письменників. Також символісти вживали цього засобу для своїх символічних висловів, передавши одним підметом цілі думки, цілі дії і стани. Попереджає їх звичайно речення в теперішньому часі. Напр.:

Зорі хдуть, як завиди, на знак. Тиша. |Б. Нижанківський|
Я в гір. З-під Смирни... далеко відсі... Мовчанка. Її душа перелинула через гори. Рідне село. Зав'язані очі.

|М. Коцюбинський|

Але колись дя все нова відміна стане останньою, колись приде межа. Нудьга. |Д. Косач|

2. Під цей розділ підтягаємо теж заголовки різних творів й установ: Товариство "Просвіта", "Захар Беркут", "Рідна Школа".

Слова в називному, що мають значення й функцію речення, називаються називними реченнями. Вживаемо їх як художніх виразів, назов, наголовків.

12. Безпідметові речення

Безпідметових речень уживаемо:

1/ як підмет не відомий, 2/ як не можна його назвати,
3/ як не бажаю його, 4/ як немає засобів, щоб його вхити в даному реченні.

Примітивна людина бачила явища природи та не могла згадати тайни, не знаючи їх спричинника, носія дії. Тому ви-словлювали свої спостереження дуже обережно, пропускаючи назву

носія дії або підмет. Ці вислови залишилися до сьогодні в безпідметовій формі.

Дніс. Світає. Близька Вечорія. Громіть. Стімніло. Світало
Дніло. Вечоріло. Взяло його на черево.

Такі безпідметові речення мають тільки присудок у третій осадини теперішнього або минулого часу. Якесь таємна сила є підметом утасним.

Бувають теж безпідметові речення у середньому роді давного короткого дієприкметника стравного, закінчені на -но, -то. Напр.: Йому подано записку. Час співпадає з увано по довгих коридорах. Підсудникено суд. Ча четверо лого потято.

Уто подав записку цього не означено в реченні. Не треба цього знати, бо може, що була незначна особа, що спроваджував письмом, не подано, бо це була незначна особа, мабуть служачий. Подібно в останньому реченні спідметові речення з присудком в 3. осаді однини минулого часу середнього роду визначають теж утасні підмети.

Безпідметовими реченнями бувають також звороти з вретьою особою дієслова бути; напр.

Буде добре. Було гарно. Було легче. Не буде волі.

Також неособові вираження мають функцію безпідметового речення. Почало смеркати. Стало дніти. Не має погоди. Нема дощу.

В безпідметових реченнях є різні ступені той безпідметності:

I. більша, 2. менша безпідметовість.

1/ На більшою безпідметовістю визначаються речення з сприкметниковим присудком. Но - то. Носій дії - то здає на жива істота.

Лого запрошено. Дано Станиславові. Наказ виконано. Козака вбито. Викрито загорі.

2/ Також безпідметовість у реченнях закінчених на -ло /3. осадини минулого часу, середнього роду/ виявляє великий ступінь. Однак функцію здогадного підмета виконують тут якісь проміди; сили незагнути первісною людиною.

Почало смеркати. Понесло лого хату. Рознесло на дрібні куски.

3/ Потім ідуть речення яких присудками є прислівники та прислівникові звороти шкода, реба, не треба, можна, не можна, напр.:

До цього питання треба підійти із громадського становища. Можна його обминути. Щодя братись до цього діла та витрачати час.

4/ Речення з дієсловом і третій особі однини:

Не єється, не п'ється. Захотілось їм їздити човном. Думалося по добру розійтись, а то отщо вийшло.

5/ Речення з запереченням у З.особі однини:

Не було й не буде такого. Нема ради на це. Не буде ніколи добробуту.

6/ Меншу безпідметовість виявляється речення з присудком у третій особі множини, в яких підмет утасний, але легко його відкрити:

Козака поховали. Говорили про його багато. Кажуть нам так робити. Багато пледуть про його смерть.

7/ Безпідметові речення в другій особі однини виявляють загальну думку; напр.:

Роботи не переробиш. Всього не зъвьмеш з собою на той світ. Ходиш і ходиш, а нічого не вдієш.

8/ Також наказовий спосіб виражає загальну думку, але підмет легко дається відкрити; напр.:

Крути, верти, не поможе.

9/ Времті дієслівник є присудком безпідметового речення.

Напр.:

Здалеку чути келес дзвона.

13. Відоrlenня

Означення, об'єкти, обставини бувають не раз відокремлені від інших членів формою та мелодією мови; напр.:

Твої очі, цікаві, задні, влазять у мене. Всю її, велику, розкішну, отворену все, - все я вимідаю в собі. Однак там, за моєю стіною, щось є. Я тільки тепер побачив селі, - нужденну купку селом'яних стріх. |М.Коцюбинський|

Вона ж - хистка проходила нічого мене. |Ю.Косач|

Різни є засоби, щоб в азти влові відокре ле я Звичайн з собою розділові знаки, е, ріска, дужки. Ху ожній та лордчики засіб для виразу відокрем-

л е н н я м істить ся у з ін і г о л о с у.

2. Відокремлення виступають часто у формі дієприслівника теперішнього або минулого часу. В першому випадку не завжди стосуємо кому. Коли є замітна одночасність дії, тоді пропускаємо кому. В другому випадку завжди розрізняємо відокремлення комою. Напр.:

Співаєть ідути дівчата. | Т.Шевченко |

І христячи груди та озиравчись лячнс, він повертає до стаї.

| М.Коцюбинський |

Я пішов, обережно розхилючи високий комік. Я сердито йшов, несучи невинні пейзажики. | Ю.Косач |

Галка крякала аж на вершечку, згадавши, мабуть, кістку та ялечко. Тому минувши всякі перешкоди звертається до тебе, краю мій, я з вірою. | Т.Осьмачка |

Такі відокремлення заступають обставини часу, або способу. Вони можуть бути замінені на обставинні речення.

3. Різні теки бувають ступені відокремлення, виражені наявність на письмі. Найвищий ступінь цього явища буде тоді, коли відокремлення має форму неповного речення, поставленого поруч приналежного речення, після крапки. Напр.:

Бо життя безупинно і невблаганно йде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а й чуже. | М.Коцюбинський |

І ще десь перекинені через лук мосту мерехтіли дороги. Може у смерть, може потойбіч зневіри. | Ю.Косач |

Времіні бувають відокремлені цілі речення, немов вставки думки. Напр.:

Я завважив, що вона хотіла жити за скляною стіною - адже я думав про крипталевій чертог, терем у зеленоводді, - але ні, тодібрізь стіну проривалась спокуса. | Ю.Косач |

14. Вставні слова і словосполучки

Більшість до відокремлень стоять вставні слова. Вони стоять немов поза реченням, відділені від нього зовнішньою формою, знаками, заміненою мелодією голосу. А проте, вони творять часто суть речення. Належать тут у першу чергу кличний відмінок, оклик вигук, притакнення, заперече й запити, вислов підследні думки,

слова без означеного змісту, звички мовні, вживані для віддиху, павзи. Напр.:

О, що жаху я? О велети! - герой! Вас згадавши, я душу смущеною своє розважив. Ні, не мені творить діла славети... Ага! Щварчить! Нехай! Нехай ще краще розгоритися... Вона безсмертна! Чуєте? - бесмертна! О земле пішная, тебе питав я...

|В.Самйленко|

О горе, мрійнику, тебі без мар. |Т.Осьмачка|

Отже, не про те йдеться, не про антейам, так мовити б. Або скажмо: Україна - пестикрил... Це, звичайно, романтично, але - нелітево. |Д.Косач|

Деякі вставки без значення:

пане добродію, моя панъ, брате, товаришу, дядьку, дитино, вуйку, куме, свате, татуню, тітко, сестро, друже, мамко моя, діду, старий, тумане, слухайте, чусте, ви, ну, нумо, та жаль бо, нуко, голубе, голубко, вначе, козаче, доне, донъць, синку, синаму; жаху,/кау, кае/ пождуть, мовляв, розумісться, правда, правда-на, мабуть, либонъ, бач, видно, певно, здається, очевидно, направду, справді, сказати правду, було, здається - відома річ " по-моєму, і так далі, слово чести...

15. Складні речення

Наша мова послуговується різноманітними реченнями. Прості, основні й поширенні, складні переплітаються посполу.

Минаєть дені, минаєть ночі, минає літо.

Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле хміє.

|Т.Шевченко|

Як бачимо, тут поставлені поруч себе основні речення, розділені комами на знак, що козне в них окреме, хоч головна думка продовжується та складне цілість. Треба аналізувати кожне речення окрема.

Такі речення, в якому одна думка розподілена на кілька судільних частин, тобто на кілька речень пов'язаних між собою, звуться складні речення.

Тому, що ціле складне речення побудоване з частин, називмо його рівнорядно-складним реченням.

А тут таке речення:

Болото чіпляється коліс воза й коні ледве поступають уперед?

Як сполучені тут окремі речення в цілість? Чи обидва речення можуть бути самостійні?

Пригляньтесь до цього складного речення:

По дорозі ішов жебрак, що не мав на собі доброго одягу. Тут сполучено два речення, що не виражають рівнорядності. Перше з них надрядне, головне, що може бути самостійне. Друге - підрядне, побічне, що самостійно не виражає ясної думки. Тому пов'язане в цілість з попереднім реченням з допомогою відносного займенника /що/.

Речення, що складається з головного й побічного, звєтється підрядно-складним.

Застановіться над такими підрядно-складними реченнями та означіть їх відношення:

Над містом появився літак, який осів недалеко на полі. Літун оповідав нашим людям, що везе пошту.

Вишукайте рівнорядно-складні та підрядно-складні речення цьому уривку:

Далім-дарно на Україні стояв хутір, а в саму хуторі проживав козак Данило Чубан із хінкою та дітьми.

Хутір цей, де они жили, такий, що кращого не бажав би собі найбільш вимислий чоловік.

Дістався він Данилові, перейшовши через руки, Бог зна, кількох прадідів та пррабок; а звісно ж кожному, що, де оселиться українець з українкою, там зараз зацвіте вишневий садочок коло білої хатини, запахнуть усякі квітки, простелються кризи стежки по степу та гаю та розлягатимуться мелодійні пісні. Тே можете узвити собі, який то садок був, викоханий стількома поколіннями Чабанів, яка то сила квіток, кілько улюблених куточків і в степу, і в лісі, і на сумежній лузі, та яке то багатство пісень.

До того сам Бог умістив цей хутір між степом та лісом, річкою та лукою, горою й долиною. З одного боку степ хо-

вався з очей, безкрайній, запам'яний, покритий хвилями зелені, з другого зникли до неба гори, то заквітчані деревами, м'якенькою травкою то каменісті й оголені. Прегарна долина, зовсім самотня, без тропи, або дороги, якось щасливо дзвіла собі з третього боку, а з четвертого котила води свої річки через луку, в рівень із м'якими берегами, відбиваючи у своїх водах одно небо з його світилами та габу гнучкого комишу.

[М.Вовчок]

У вищезгаданому уривку наглядно показана різноманітність будови речень. Рівнорядність або паратаксис - дуже улюблений засіб у народній складні - переважає у письменниці М.Вовчок, що захоплена народними творами усної словесності. Також підрядні - складні речення визначаються чистецькою будовою, різноманітністю та величезним багатством сполучок.

16. Сполучки в рівнорядно-складних реченнях

Прочитайте такі речення і розберіть їх на частини:

Желестить поховклє листя по діброві, гуляють хмари, сонце спить. Тихесенько вітер віс, степи, лани мріють. Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива.

І небо невмите, і заспані хвилі, і понад берегом геть - геть очерет без вітру гнететься.

Порівняйте сполучку у вищезгаданих реченнях. Якими засобами орудує тут Тарас Шевченко, щоб виразити зведення рівнорядних думок?

А які сполучки у нижче згаданих реченнях поета?

Той юнку покинув, а той сестру, а найменший - молоду дівчину. Дочка вечерять подає, а мати хоче научати, так соловейко не дає.

Знаю багацько дум, але такої не пам'ятав. [І.Левицький]

Писав би я гарні вірші, але настрою немає.

Як протиставлено тут думки? Якими засобами зазначено це в сполучці речень?

А як розділено сполучку таких рівнорядно-складних речень:

На небі не було ані хмарочки, на степу

не було ні краплі туману [І.Левицький]

Є різні засоби, щоб виразити сполучку рівнорядно-складних речень.

Коли жона є днальна, вживаемо коми і сполучники: і, та, та й, то-то.

Коли она протиставна, вживаемо коми і сполучники: а, але, але ж, та, так, однак, але проте, тільки, та ба...

У розділі і й сполучі бувають поруч коми сполучники такі: ані-ані, ні-ні, то-то, хоч-хоч, або-або, чи - чи...

Бувають ще інші сполучні рівнорядно-складових речень, що прагда, не у формі, зле в самому змісті; напр.:

1/ Зійшло вже сонце, ходімо гріться.

2/ Співано пісню, будились приспані почуття.

У вищепереліканих реченнях сполучка причини і наслідків. Розуміємо їх так:

1/ Тому що зійшло сонце, то ходімо гріться.

2/ Тому що співано пісню, то будились приспані почуття.

Цю останню сполучку можна ще розуміти як обставину часу:

3/ Коли співано пісню, будились приспані почуття.

Читаячи вголос такі рівнорядно-складні речення, вживаемо підвищення чи обниження тону на слові, що дає нам змогу зазначити відповідний зміст у мелодії мови.

Означіть сполучки в таких реченнях Шевченка і Коцюбинського:

Ой три шляхи широкі докути зійшлися, на чужину з України брати розійшлися.

Не вертаються три брати, по світу блукають,
А три шляхи широкі терном заростають.

І четвертий рік минає тиженсько, поволі,
І четверту починаю книжечку в неголі мережати./Т.Шевченко,

Такі думи вклав мені Бог у серце одної ночі і я не смію зламати його слова. /М. Коцюбинський/.

I7. Сполучки в підрядно-складних реченнях.

Форма цих сполучок різноманітна, залежно від змісту. Вживаютися сполучники та сполучникові слова, займенники, прислівники:

1/ для означення причини: бо, тому-що, через те, що;

2/ для означення наслідку: так, що; такий, що;

- 3/ для означення наміру: щоб
- 4/ для зазначення часу: як, коли, як тільки, як довго, під час коли, тоді як, поки, доки;
- 5/ для означення умови: як, якщо, якби, коли б;
- 6/ для означення допусту: хоч, хоча, дарма що, не зважаючи на, щоправда;
- 7/ для означення відношення: який, котрий, той що, куди, де;
- 8/ для означення порівняння: так - як такий - який, немов, неначе, ніби,
- 9/ для означення питання: котрий, який, що, як, де, куди, звідки, чи:

Означіть по формі сполучки в цих підрядно-складних реченнях М. Коцбінського:

Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасті. Лише в кухні опам'ятився, коли побачив Варвару серед тих обставин, в яких четвертий рік вона перебувала.

Було од нього так болісно й лячно, як од маленого танцю гострих ножів.

Коли ж цього не зробити, - така моя доля.

Прости за ті необачні слова, що я досі писала.

Душа моя рветься до нового /нового світу/, та чи прийнало б серде наше радість, коли б упала на землю слізова з батьківського ока?

Її думала так довго, що лиця в мене запались, наче від посту Він говорив так просто і спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню.

Як тільки неділя, - люди до церкви, а він га явку до станового.

Але ледве встигла Палагна злізти на верх, коли од Чорного горахнув крилом вітер. Крізь туман побачила раптом, як зупинився на гору якийсь чоловік.

І гукає так, щоб усі почули, щоб ніхто не спав, щоб усі прокринулись

18. Роди побічних речень

Побічні речення не самостійні. Вони застувають частини /члены/ головних речень

1. Порівняйте такі два речення:

а/ Розтратник нічого не придбає.

б/ Хто розтрачує, нічого не придбає.

В першому /а/ випадку підкреслене слово є підметом головного речення. Як застулено його в другому /б/ випадку?

Порівняйте такі два речення:

а/ Дбайливий має.

б/ Хто дбає, той має.

Що заступає речення: Хто дбає.

Побічне речення підметове є підметом головного.

Котре тут підметове речення?

Що було, то сплило.

Дасливий, хто матір має.

2. Застановіться над цим реченням:

Який пан, такий крам.

Подібне речення: -який пан - можна застудити присудком: є пустий /є до нічого/.

Як назовете таке побічне речення, що заступає присудок?

Призадумайтесь над цим реченням:

Твій човаріш такий, що всі його оминнають.

Заступте підкрайлені слова відповідним присудком

Побічне речення присудкове є присудком головного.

3. Порівняйте такі речення:

а/ Батько розповідав про події в 1918 р.

б/ Батько розповідав про те, що діялося в 1918 р.

Розберіть перше речення на частини. Як застулено об'єкт /додаток/ з першого речення в другому?

Таке побічне речення, що виражає об'єкт /додаток/ головного і застуле в його, зветься об'єктиве /додаткове/.

Од нього вперше почули, що села скрізь гуртується в спліки.

|М.Коцюбинський|

Підкреслене речення об'єктиве /додаткове/, бо виражає об'єкт /додаток/ на питання: що почули?

значіть нижеподані речення:

Я чую, як_щсня_дихає. Яке то речення?

Я чула, як_ти_граєш. Ти не чуєш, як_вон_дихає. Я помітив,
що_голоси_лунали_з_молдаванської_колиби.

Не знає, чи_то_з_усіма_таке_діється. /Чого не знає?/

|М. Коцюбинський|

Призадумайтесь над цими реченнями:

Біле небо мигти зірками до блакиті, що_сповила_степову
далечину. |М. Коцюбинський|

Якої блакиті?/ - Яка частина /член/ речення відповідає на питання якої?

Стежи за хмаркою, що тоне, .розпливається в блакитний пурпур.

|М. Коцюбинський|

Якою хмаркою?/

Побічне речення, що заступає значення головного, з'ється з начальне

Також обставини, що головного речення можуть бути заступлені цілими побічними реченнями, напр.:

а/ Літом ідемо там, де джерела Прута /- під Говерло/.

Там, де_залізної_дороги_не_можна_було_далі_повесті,
мусили вони робити службу.

Інкреслене речення заступає обставину місця, тому називається єго обставинним реченням місця.
Пригадуйтесь над таими побічними реченнями О.Кобилянської та означіть їх:

б/ Коли_упалих_стігано_з_їх висоти, велася боротьба на життя і смерть.

Поки_насміники_упорались з тим усім, пройшов довгий час.

Коли_їх_установлювали_рядом, діставали в голову.

Що виражаютъ інкреслені речення?

в/ Як_мій_дід_працював, так і я працюю.

/Як_працює?/ Які то обставини виражаютъ речення на питання: як?

г/ Іку обставину заступають інкреслені побічні речення?

Зареготався дід наш дужий, а_піна_з_уса_потекла

|Т. Марченко|

Всього було так багато, що_треба_було_викидати.

- д/ Застановіться над цею обставинною в побічному речення:
Дяд не скіячив своєї повісті, бо згадались діти молоді.
- е/ Подайте назву такого речення побічного:

Василь гукав у лісі, щоб усі його чули.

- в/ Що виражає це побічне речення?

В лісі смеркало, немов хтось на нього темну шапку насунув.

- ж/ Призадумайтесь над обставиною в наведеному реченні:

Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя.

|Т.Шевченко|

- з/ Яка тут обставина?

Хоч ти мене бий, не уступлесь з хати.

Дарма що хлопець, а плакати хоче.

Як бачимо з наведених прикладів, речення обставинні дуже різноманітні. Вони можуть бути реченнями: а/ місця, б/ часу, в/ способу, г/ наслідку, д/ причини, е/ мети, с/ порівняння, ж/ умови, з/ допусту

Розберіть на частини поодинокі речення з цього уривка та означіть їх:

"В 1847 р. Шевченка заслано в оренбурзький корпус. Жандарм привіз його в Оренбург у червні 1847 р. уночі просто до вартівни, де Шевченко проспав ніч на голій долівці. Вранці командант Ліфлянд відправив його у казарми 3-го оренбурзького лінійного баталіону. Того ж самого дня по Оренбурзі рознеслася вістка, що прибув Шевченко. Земляки зараз пішли у казарми і випросили його до себе на кватирю. Зустріч із Шевченком була пам'ятна: І він, і ті, що прийшли до нього, плакали, - не знаю, чи з горя, чи з радості, що побачили свого рідного поета. У весь день він пробув серед земляків, співав рідні пісні, читав дещо із своїх творів і був ніби-то не дуже сумний: але видно було, що він багато таїв удуши і хотів наперекір долі бути вищим над неї. В дорозі від Петербургу до Оренбургу він був усього 9 днів. Від такої незвичайної для нього дороги, від безсонниці, а також переміни клімату він занедухав на лèгку пропасницю.

Другого дня все було відомо, що його призначено до Орської кріпости. Земляки радили йому записатися до лазарету на два тижні, а тим часом сподівалися поклопотатися, щоб його лишили в оренбурзькому баталіоні, де Шевченкові можна було жити хоч трохи вільніше. Але він не згодився на це

через те, що ненавиді лазаретів а друге через те, що ніколи ще нікого не обдурював.

[М.Казаревський. Спомини про Т.Шевченка.]

19. Складні речення з кількома підрядними

Буваєть складні речення в яких від одного головно залежить кілька підрядних, супідрядних речень, що пояснюють: 1/ той самий член головного речення або 2/ пояснюють різні члени головного речення. В першому випадку - то однорядні речення в другому - неоднорядні речення. Напр.:

А чи знаєш ти, Марусе, що тепер скрізь по всіх усюдах військо стоїть, скрізь вороги вештаються. [М.Вовчок]

Тут перше речення - головне, два другі побічні однорядні додаткові /об'єкти/, що застувають об'єкт /додаток/ у головному реченні.

Чи багато наїхало чужб на весілля, чи бучно відбули гостей, чи довго гуляли де все не наше діло розказувати.

[П.Куліш]

Три побічні однорядні речення попереджають останнє головне. Але бувають неоднорядні побічні речення:

Тур аз зуби зціпте щоб не стогнати, як почали віддирати іх /сорочку/. від ... ка. [П.Куліш]

Тут від головного речення залежні два побічні: перше пояснює обставину мети, друге обставину часу.

Застановіться над цими реченнями та позначьте їх:

Він бачив таку жимечку у тяжку годину свого життя, як його сина у рекруті брали як його ганяли на панщину й записували дні. Його лялька загасла й покотилася на траву, а він і голови не підводив та все служав, як Марко ріс на хуторі у старого діда й баби, як прийшла до них молодиця у найми просітись, як Марко окенився і пішов у дорогу, як наймічка перед смертю призналася Маркові, що вона його мати.

[І.Нечуй-Левицький]

Коли з підрядні речення залежить від другого підрядного, тоді називаємо його підрядним другого ступеня.

Врешті бувають речення міланого типу.

"Чув, як гострі барди гримали об дубові бальки, ах луск

від недалекого лісу відбивався. Чув, як халібно скали хрести на цвинтарних могилах, як від церкви відбивався відгоминеї грішної роботи як за кожним ударом дзвони стогнали, мов просили щоо іх не дати, бо вони не хочуть, щоб іх перетоплено на пушки." | Б.Лепкий|

Найбільш складною формою речень є період, що виражає одну закінчену думку, хоч складається з двох частин, позначених інтонаційно як підвищення та зниження. Періоду вживають у промовах та газетний мові.

20. Пряма й непряма мова

В прямій мові наводимо точно сказані слова. На письмі дасмо після двокрапки, лапки та починаємо речення з великої букви. Після закінчення прямої мови поруч крапки дасмо лапки вгорі. Напр.:

Розпочав суд над Кирилом Туром батько Пугач. Вийшовши з ряду, уклонився на всі чотири сторони низенько й почав говорити голосно й поважно:

"Пане гетьмане, і ви, сатьки, і ви панове отамані, і ви братчики, хоробрі товариші, і ви православні християни! На чим держиться Запорожжя, як не на давніх предковічних звичаях? Ніхто не скаже, коли почалось козацьке лицарство. Почалось воно ще за оих часів предків наших варягів, що морем і полем слави у всього світу добули. Отже ніхто з козацтва не покалася тої золотої слави; ні козак Байда, що висів у Цареграді на залізному гаку, ні Самійло Кішка, що зумчивсь п'ятдесят чотири годи в турецькій каторзі, покалав і тільки один ледащіця, один паливода, що стоїть перед вами!"

Цю пряму форму можемо замінити на непряму, узaleжнюючи її від слова говорення:

... почав говорити голосно й поважно, звертаючись до пана гетьмана, батьків, панів отаманів, братчиків, хоробрих товаришів і православних християн із запитанням, на чому держиться Запорожжя, як не на давніх, предковічних звичаях; казучи, що ніхто не дасть відповіді на запит, коли почалось козацьке лицарство; що почалось воно ще за оих часів..... Як бачимо, непряма мова замінює головні речення на побічні, що мають значення об'єктних /додаткових/.

§ 28. ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.

До питання про мову:

W.Wundt: *Völkerpsychologie. Die Sprache*, Leipzig 1900.

K.Brugmann: *Kürze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Strassburg 1904.

H.Paul: *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle 1909.

A.Delbrück: *Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen*. Leipzig 1904.

A.Meillet: *Einführung in die vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Leipzig 1909.

F.de Saussure: *Cours de linguistique générale*. Lausanne - Paris 1916.

Українська загальна енциклопедія I-III. Львів-Станиславів-Коломия 1932.

До поселення слоб'ян

L.Niederle: *Slovanské starozitnosti I-II* Praha 1902-4.I.

Л-р В.Кубайович: *Географія українських і суміжних земель* 2-е Українське видавництво Краків-Львів 1943.

I. Тесля: *Наша Батьківщина*. Українське видавництво. Краків-Львів 1942.

До старослов'янської мови

B.Ягичъ: Четыре критико-палеографические статьи. СПб.1884.

V.Jagić: Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Wien 1900, 2-te. Berlin 1913.

Історія славянської філології. СПб.1910

A.Leskién: *Handbuch der altbulgarischen Sprache*, 4-te

V.Vondrák: *Altkirchenslavische Grammatik*, 2-te Berlin 191
Kircheßlavische Chrestomathie. Göttingen 191
Vergleichende slavische Grammatik.

M.Nurko: *Geschichte der älteren südslavischen Literatur*. Leipzig 1908.

До історії української мови

В.Огоновский: Studien auf dem Gebiete der ukrainischen Sprache. Lemberg 1880.

П.І.Житецький: Очеркъ звуковой истории малорусского наречия. Киевъ 1875.

Очеркъ литературной истории малорусского наречия въ XVII и XVIII вв. Киевъ 1889.

Нарис літературної історії української мови в XVII. в. Українське видавництво. Львів 1941.

Ал.Соболевский: Опытъ русской діалектології СПб. 1897.

Лекції по історії русского языка. Москва 1907 4-е

А.Кримський: Деякі непевні критерії для діялективної класифікації. Львів 1906.

Древне-кіевский говоръ. Извѣстія Академіи Наукъ 1906. .

Филология и Погодинская гипотеза. Кіевъ 1904.

Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. УАН. ЗІФВ 12. Київ 1924.

А.Шахматовъ: Къ вопросу объ образованіи русскихъ наречий и русскихъ народностей. СПб. 1899.

А. Шахматовъ-А.Кримський: Нариси з історії української мови.. Київ 1924.

В.Розовъ: До староруської діалектології. Іме до питання про галицько-волинське наріче. Львів 1907. З НТШ 77

Трилогія проф А.Кримського. Львів 1908. З НТШ 78.

І.Свенцицький: Нариси з історії української мови. Львів 1920

А.Колесса: Dialektologische Merkmale des südrussischen Denkmals.

Житє св. Савви. Archiv für slavische Philologie XVIII.

О.Колесса: Погляд на історію української мови. Прага 1922.

П.Бузук: Нарис історії української мови. Київ 1927.

Є.Тимченко: Курс історії українського язика. 2-е ДВУ 1930.

Проф.М.К.Грунський - доц.П.К.Ковалев: Нариси з історії української мови. Українське видавництво.Львів 1941.

До наукової граматики української мови

А.Кримский: Українская грамматика. Москва 1907-8

S.von Smal-Stockyj u.Th.Gartner: Grammatik der ruthenischen /Ukrainischen/Sprache. Wien 1913.

Проф.Є.Тимченко: Українська граматика. Київ 1917.

В.Сімович: Граматика української мови. Київ-Лейпциг 1920. 2-е

П. Горецький - Ів.Шаля: Українська мова. Практично-теоретичний курс. "Книгосплік". Київ 1926.

До практичної граматики

Є.Тимченко: Українська граматика. Київ 1907.

С.Смаль-Стоцький і артнер: Руська граматика. Львів 1914.

В.Сімович: Граматика української мови. Рамтадт 1917 1-е

А.О.Загродський: Граматика української мови I.Фонетика і морфологія. Київ 1939.

В.С.Ващенко: Граматика української мови. II. Синтаксис. Київ 1939.

Проф.П.Ковалів: Граматика української мови. Мюнхен, 1946.

I.Огієнко: Чистота і правильність української мови. Львів 1925.

О.Синявський: Українська мова ДВУ 1929.

До літературної мови

О.Курило: Уваги до сучасної української літературної мови. Київ 1925.

До поняття фонема. Збірник Секції граматики української мови. Київ

О.Синявський: Норми української літературної мови. Харків-Київ 1931.

Спроба звукової характеристики української мови. Наукові записки Харківської Науково-Дослідчої Катедри Мовознавства. 1929 ч.2.

З.М.Веселовська: Мова Г.Хв.Квітки Основ'яненка. Наукові Записки Харківської Науково-Дослідчої Катедри Мовознавства. Харків 1927.

Я.Рудницький: Український наголос як функційна проблема. 2-е видання з Наукового збірника УВУ в Празі 1942.

До староукраїнських пам'яток

А.Кримський: Українська граматика. Москва 1907. I./43 грамоти/

М.Возняк: Проект правопису І.Мукальського на З'їзді руських учених. Львів 1908.

К.Студинський: Кореспонденція Я.Головацького в літах 1835-1849. Львів 1909.

М.Возняк: Студії над українськими граматиками першої половини XIX ст. Львів 1911 з НТШ.

М.Возняк: Граматика Лаврентія Зизанія з 1596. З НТШ. Львів.

Л.Зизаній. Лексисъ. За виданням М.Возняка. З НТШ. 1911. перевидав д-р Ярослав Рудницький.

Словник княжої української мови за рукописом XVII.в. Додаток до першої частини твору "Нарис літературної історії української мови в XVII і XVIII. в. П. Жицького - Українське Видавництво 1941, Львів.

До питань з граматики української мови.

Р.Стольський:

Значення українських прикметників. Варшава 1926.

Примітивний словотвір. Варшава 1929.

Є.Тимченко: Номінатив і датив в українській мові. Київ 1926.

Бонатив і інструменталь в українській мові. Київ 1926.

Акузатив в українській мові. Київ 1928.

В.Сімович: Українські іменники чоловічого роду на -о в історичному розвитку їх освітленні. Прага 1929.

О.Курило: Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприкметниками.

С.Смеречинський Куди йде українська мова? До питання про предикативний номінатив та предикативний інструменталь в українській мові. Записки ВУАН 1928.

С. Рудницький: Складені слова в українській мові.

І. Велигорський: Життя мови. Яворів 1935.

Я. Рудницький Наростки -ще, -лько в українській мові. Праця Українського Наукового Інституту ІКІ, Варшава, 1935

Українські масцеві назви. /Ukrainische Ortsnamen, Prag 1942

Проф. Д-р І. Огієнко: Складня української мови. ч. 1. 2. Бібліотека "Рідної Мови" ч. 10: 1938.

Д-р Є. Грицак: Перегляд головних аразків відмін і речень української мови. Українське видавництво. Краків-Львів 1944.

До української діалектології

Я. Головацький: Розправа о языце вънорусскомъ и его наречияхъ. Львовъ 1849.

К. Михальчук: Наречия, поднаречия и говоры вънной России въ связи съ наречиями Галичинъ. СПб. 1877.

К. Михальчук і Є. Тимченко: Програма до збирання діалектичних одмін української мови. Записки НТ у Києві 1910.

В. Шимановский: Звуковые и формальные особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси. Варшава 1897.

Q. Broch: Zum Kleinrussischen in Ungarn. Archiv für slavische Philologie XVII.

Slavische Phonetik. Heidelberg 1911.

І. Верхратський: Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. З НТ 27-30, 39, 44, 45.

Про говор Долівський З НТ 35-36

Про говор галицьких Лемків. Збірник філологічної секції НТ 5.

Говір Батоків. Львів 1912.

Говір Заміланців. Львів З НТ 3.

А. Воломін: О письменномъ языце подкарпатскихъ Русиновъ. Ужгород 1921.

О. Курило: Матеріали до української діалектології та фольклористики. Київ 1928.

Фонетичні та деякі морфологічні особливості говорки села Хоробричів. Збірник ІФВАН. 21. Київ 1924.

В.Гаадов: Характеристика польських діфтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. Діялектологічна класифікація українських говорів. Збірник ІФВАН 14.1923.

О.Синявський: З української діялектології. Український діялектологічний збірник Кн.2.Київ 1929.

I.Свенціцький: Бойківський говор села Бітля. З НТМ.114.

З.Штібер: Wschodnia granica Lemkow. Sprawozdanie pcsiedzen Akademji Umiejetnosci 40.1935.

Gwary ruskie na zachód od Oporu. Warszawa 1938.

I.Пан'кевич: Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Прага 1938.

Відношення південно-карпатських говорів української мови до всіх інших українських говорів і передовсім до північно-карпатських. З. НТМ 155. 1937.

Я.Янув: Gwara maloruska Moszkowic i Siemki Nadnidziarskiej. Lwów 1926.

М.Шептирська: Надсянський говор. Варшава 1938.

Г.Наконечна-Я.Рудницький: Ukrainische Mundarten. Südkarpatoukrainisch /Lemkisch, Bojkisch u. Huzulisch Berlin 1940.

Я.Рудницький: З фонетики бойківського говору. Літопис Бойківщини. VII. Самбір 1936.

Kilka ziofonów ze wschodnich obszarów Bojkowszczyzny Lud Słowiański VI. Kraków 1937.

Die Erforschung der ukrainischen Sprachinseln. Berlin 1941.

Lemberger ukrainische Stadtmundart. Berlin 19

І.Зілінський: Проба узагальнення українських говорів. З НТМ 117-118

Так зване сандгі в українській мові. Symbolae Rozwadowski II 1928.

Карта українських говорів з поясненнями. Варшава 1933.

До питання про діялектологічну класифікацію українських говорів. Львів 1926.

Opis fonetyczny języka ukraińskiego. Kraków 1932.

До збірників української мови

Труды этнографической и статистической экспедиции въ западно-русский край П.П. Чубинского I-VII. Спб. 1872-78.

А.Кримський Українська грамота т.І.в.2. /43 грамоти XIV-XV./

В.Розов. Українські грамоти Х.1917.

Записки о Єжній Русі, издалъ П.Кулишъ I-II. Спб. 1856-7

Етнографичний Збірник ЕТШ. Львів.

До словників української мови

Е.Белеховский: Малоруско-немецкий словар І-ІІ Львів 1886.

Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала "Киевская Старина". Редакция Б.Гринченка Ч.т. Киевъ 1907-1909.

Р.Голоскевичъ Правописний словник 7-е. Харків 1930.

З.Кузеля-Я.Судницький: Українсько-німецький словник. Берлін 1943.

Правописний Словник - зредагував А.Орел. Авгсбург 1946

До правописного питання

А.В.Кримський: Нарис історії українського правопису до 1927.
Записки іст.-філ.відд. ВУАН. 25. 1929.

І.Зілинський: Український правопис. Краків 1941 - 1942.

В.Сімович: Ісаєф Тречек і українська мова. Праця українського Високого Педагогічного Інституту. Прага 1934.

В.Сімович: Історія українського правопису. Українська мова У.З.Е III

В.Сімович: Правописні системи М.Драгоманова. Прага 1932.

М.Наконечний: Як посталъ український правопис. Українська мова, Харків 1928. Рух.

М.Семенів: Література про новий український правопис за 1929 р. Харків 1931.

С.Смаль-Стоцький: Правописна справа "Літературно-Науковий Вісник" 1926. V-VIII.

Уваги до проекту українського правопису.
"Україна" 1927.

Звідомлення акад. Кримського про правописну конференцію "Літературно-Науковий Вісник" 1928. VII-VIII.

М.Рудницький: Правопис і літературна мова. З замітками акад. С.Смаль-Стоцького. Львів 1930.

І.Франко: Азбучна війна в Галичині 1859 р. З ЕТІІІ. 114-116.
Львів 1913.

Етимологія і фонетика в жоруській літературі.
"Народ" 1894. ч.15. /Відоитка/.

Український правопис. Харків 1929 ДВУ.

М.Грунський: Основи українського правопису. Київ 1929

М.Грунський та М.Мироненко: Український правопис. Київ 1929.

М.Возняк: Український правопис. Львів 1930.

- - - - -

З М І С Т

---

§ 1. ЩО ТАКЕ МОВА	ст.	1
§ 2. УКРАЇНСЬКА МОВА		2
§ 3. З ЧОГО СКЛАДАЄТЬСЯ НАША МОВА		4
§ 4.. З ВУКИ		5
§ 5. ЗВУКИ І БУКВИ		6
§ 6. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМА		6
§ 7. ПРАВОПОС		7
§ 8. ІСТОРІЯ ПРАВОПИСУ		8
§ 9. ОСНОВИ ЗВУЧНІ. ВИНИКАННЯ ЗВУКІВ		10
§ 10. ГОМОСНІ ЗВУКИ		11
§ 11. ДВОЗВУК		12
§ 12. ПРИГОМОСНІ ЗВУКИ		12
§ 13. ГОВІРКОВІ ЗВУКИ		12
§ 14. ФОНЕИ		13
§ 15. ПОМ'ЯКШЕННЯ ПРИГОМОСНИХ АБО ПАЛЯТАЛІЗАЦІЯ		14
§ 16. ІСТОРІЯ ЗВУЧНІ		15
1. Неповні півголосні, або глухі		17
2. Двозвук іе		18
3. Чергування і - й; у - в		18
4. Звук середньої висоти, майже заднього положення /ы/		18
5. Повноголос		19
6. Подовження приголосних		19
7. Уподібнення		20
8. Відподібнення		21
9. Випад і вставка звуків		21
10. Подібність /аналогія/		21
11. Народня етимологія		21
12. Добровузична подібність		21

§ 17. ПРАВОДІСНІ ПРАВИЛА	ст.	22
§ 18. ОСНОВИ ЗНАЧЕННЯ /семантика/ ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИЦТВА		24
19. СУЧASНИЙ ЛІТЕРАРУРНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ		25
1. Чужомовні слова		26
2. Архаїзми		27
3. Неологізми		28
4. Синоніми		30
5. Омоніми		30
6. Мова суспільних ہерств		31
7. Говіркові слова		31
§ 20. СЛОВОТВІР		32
1. Словесне гніздо		32
2. Корінь, наросток, приросток		32
3. Складні слова		38
§ 21. ІСТОРІЯ СЛОВОТВОРУ		39
§ 22. НАГОЛОС /Акцент/		40
§ 23. ЧАСТИНИ МОВИ		41
1. Іменники		42
2. Прикметники		43
3. Займенники		44
4. Числівники		44
5. Дієслова		45
6. Прислівники		48
Г. Прийменники		49
8. Сполучники		50
9. Частки		51
10. Вигукі		52
24. ВІДМІНА		52
1. Відмінні й невідмінні частини мови Пенъ, закінчення		52
2. Числа		53
3. Роди		53
4. Відмінки		54
5. Особи		54

§ 25. ЗРАЗКИ ВІДЛІНІ	ст.	58
1. Іменники		58
2. Прикметники		66
3. Займенники		68
4. Числівники		70
5. Дієслово		71
§ 26. ІСТОРІЯ ВІДЛІНІ		78
§ 27. СКЛАДНЯ		79
1. Речення. Зміст і форма речення		79
2. Головні члени речення		81
3. Основні осередки. Помірні осередки		82
4. Підмет		82
5. Присудок		83
6. Об'єкт /Додаток/		84
7. Означення		85
8. Прикладка		85
9. Обставина		86
10. Однорядні члени речення		87
11. Називні речення		88
12. Безпідметові речення		88
13. Відокремлення		90
14. Вставні слова і словосполучки		91
15. Складні речення		92
16. Сполучки в рівнорядно-складних реченнях		94
17. Сполучки в підрядно-складних реченнях		95
18. Роди побічних речень		96
19. Складні речення з кількома підрядними		100
20. Пряма і непряма мова		101
§ 28. ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА		102

